

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
ΑΝΕΣΤΙΔΗ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΔΟΚΙΜΙΟ ΣΥΝΘΕΣΕΩΣ

Α'. ΘΕΩΡΙΑ

Ἡ κριτικὴ ἔκφραση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα — ἀναφέρομαι στὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ (!) — εἶταν συνάρτηση τοῦ δημοτικισμοῦ, ὑποκειμενικά ὅσο καὶ ἀντικειμενικά.

Ἀντικειμενικά ὁ δημοτικισμὸς ἔδωσε τὴν ὕλη, τὸ ὕλικό: τὸ λογοτέχνημα. Κι ἀλήθεια, μὲ ἀσφάλεια θετικὴ, ἐνισχυμένη καὶ ἀπὸ μακρὰ πλέον ἐμπειρία, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ τὴ λογοτεχνία μας ἡ καθαρῶς ὑπῆρξε ἓνα νεόπλασμα ποῦ θ' ἀπέβαινε ὀλέθριο στὴν πνευματικὴ μας καλλιέργεια ἂν δὲν εἶχε ἐγκαίρως ἀποκοπεῖ. Ὑπῆρξε μιὰ προσπάθεια ἀναρχικὴ, ἓνα κήρυγμα γιὰ νὰ σπάσει ἡ παράδοση, χωρὶς τὴν ὁποία τὸ πνεῦμα δὲν ζεῖ. Ἐξ ἄλλου, λογοτεχνία σὲ μιὰ γλῶσσα συμβατικὴ εἶναι ἓνα φαινόμενο ποῦ ὡς τώρα δὲν παρουσιάστηκε στὸν κόσμον. Παράλληλα ἡ πείρα μᾶς δείχνει πὼς ὅ,τι λογοτεχνικὸ γράφτηκε στὴν καθαρῶς ἔχει συχνὰ σημαντικὰ ἀρετὲς, γεννᾷ κάποτε τὴν περιέργειά μας, τὴ λύπη μας γιὰ χαμένα ταλέντα ἢ γιὰ χαμένους κόπους, ἀλλὰ μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ζωντανὴ γραμματεία: ἡ ἐκτίμησις δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ πολιτογραφήσει μόνη ἔργα λογοτεχνικά μέσα στὴν πολιτεία τῶν γραμμάτων. Ἡ λογοτεχνικὴ λοιπὸν κριτικὴ, ποῦ ὁποσδήποτε κι ἂν τὴν ὀρίσει κανεὶς (ἀποφεύγω ἀκόμη ἐδῶ κάθε ὄρισμό ποῦ θὰ τὴν περιώριζε), προϋποθέτει τὸ λογοτέχνημα, δὲν μποροῦσε νὰ φανεῖ στὸν τόπο μας εἴτε ἐνόσω εἴτε ὅπου βασίλευε ἡ καθαρῶς.

Μὰ οἱ ὑποκειμενικοὶ λόγοι ποῦ ἐξαρτοῦσαν ἀπὸ τὸν δημοτικισμὸ τὴ γένεση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς στὴν Ἑλλάδα εἶταν, φυσικά, ἀσυγκρίτως σπουδαιότεροι. Ἄν ἡ γλῶσσα εἶναι κατὰ τὸν ἀρχαῖο σοφὸ τὸ « ἐν ἀνθρώποις ἀγαθόν τε καὶ φαῦλον », παρόμοια καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ λέξις ἢ ἴδια εἴτε μποροῦν στὸν νοῦ μας μέσα καὶ στὸ στόμα νὰ μετέχουν ἀκόμη τῆς θείας τους καταγωγῆς, εἴτε μποροῦν νὰ γίνουν σὰν τὸν ἦχο

τοῦ χαλκοῦ, ποῦ εὐάρεστος ἢ δυσάρεστος στὴν ἀκοή μας, δὲ δένει μὲ τὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἐξωτερικὴ, ὁ δημοτικισμὸς ἤρθε νὰ λυτρώσει τὸν νοῦ τὸν ἑλληνικὸ ἀπὸ τὴν τυραννία τῆς λέξεως: ἡ λέξις παύει νὰ εἶναι τὸ ἀπαίσιον εἶδωλο ποῦ ἀλύγιστο καὶ ψυχρὸ δέχεται θυσία τὸ μυαλὸ καὶ τὴν καρδιά τοῦ Γένου: θεῖο σκεῦος, θὰ γίνῃ ὁ θαυμαστὸς ἀγωγὸς τῆς σκέψεως καὶ τῶν συναισθημάτων μας. Ὁ πάγος ἀνάμεσα στὸ λόγον καὶ στὸ πρᾶγμα θὰ σπάσει: εὐπλαστός ὁ λόγος, δουλεμένος αἰῶνες στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, θὰ περιβάλλῃ μὲ ὄση γίνεται ἀκρίβεια τὸ περίγραμμα τῶν πραγμάτων. Τώρα, καὶ μόνον τώρα μπορεῖ νὰ ξανανθίσει ἡ λογοτεχνία: ἀλλὰ μοναχὰ τώρα μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἡ κριτικὴ. Γιατὶ ἡ κριτικὴ (παρεκτός ἀπὸ τοὺς λόγους αὐτοὺς ποῦ ἰσχύουν καὶ γιὰ κείνην, σὰν ἔκφραση λογοτεχνικὴ) μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου εἶναι τέτοιος ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ πρᾶγμα, ὥστε περνώντας πέρα ἀπὸ τὸ κέλυφος τοῦ λόγου νὰ φθάνουμε στὴν ἴδια τὴν οὐσία του, ὅπου ἀκατάλυτα σμίγει ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο, μορφή καὶ ὕλη, ὅπου τὸ βλέμμα εἶναι ἔκφραση μαζὶ τοῦ ματιοῦ καὶ τοῦ γύρω κόσμου.

Θὰ πῶ ἀκόμη ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κριτικοῦ νοῦ, τῆς κριτικῆς διανοήσεως σὲ μιὰ ὀρισμένη φιλολογία, προϋποθέτει ὅτι ἔχει φθάσει αὐτὴ ἡ φιλολογία σὲ κάποιο προχωρημένο στάδιο τῆς ἐξελιξέως της. Θέλει πρῶτα πρῶτα ψυχικὰ ἐρείσματα, μιὰ « θέσις » ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ σταθεῖ κανεὶς καὶ νὰ ἴδῃ τὸ ἀντικείμενο, καὶ ὕστερα θέλει νὰ ἔχει ξεπεράσει τὴ βεβαιότητα, νὰ ἀναζητεῖ ἀξίες καινούριες: ὁ ἔλεγχος ὁ κριτικὸς στὴ γενικώτερη μορφή του πρωτοπαρουσιάζεται μὲ κάποιο σύστημα στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς σοφιστὰς, τὸν Σωκράτη, τὸν Εὐριπίδην, τὴν ὥρα δηλαδὴ ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς, στηριγμένος ἐπάνω στὴν παράδοσή του, προσπαθεῖ νὰ ἀναθεωρήσει τὶς ἀξίες του. Ἀλλὰ κριτικὴ χωρὶς κριτικὴ διάνοηση δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ: θὰ γίνῃ εἴτε σχολικὸς ἔλεγχος εἴτε βιβλιογραφία. Ἐστὶ

(!) Τὸ σημεῖωμα τοῦτο, ἀφορᾷ στὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ, συνεπὲς ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν κριτικὴ μόνον, ὀνομαστικὴ ἢ λογοτεχνικὴ.

καί η εποχή της καθαρευούσης στην Ελλάδα και από αυτήν ακόμη την άποψη δεν παρείχε τα στοιχεία για την ανάπτυξη της κριτικής: από τη μιὰ μεριά ξερίζωνε το θεμελιακό έρεισμα της γλώσσας μέσα από τη νεοελληνική ψυχή, ενώ από την άλλη, η φοβερή βεβαιότης πως είναι η καθαρεύουσα το άπαντο της λογοτεχνικής έκδηλώσεως, εμπόριζε κάθε κριτική σκέψη και περιώριζε την κριτική σε γλωσσικές ζητήσεις. Η κριτική έκδηλώθηκε στας Αθήνας — αδιάφορο αν σε γλώσσα δημοτική ή καθαρευούσα — από τη στιγμή όπου το πνεύμα του δημοτικισμού ξανα-συνδέθηκε οπωσδήποτε με την παράδοση που έλάνθανε, έσπασε τη φαναριώτικη οΐηση και μπόρεσε να σπείρει τον καλό και γόνιμο σπόρο του έλέγχου. Κατά τουτο είναι διπλά ένδεικτικό το ότι η μόνη ιστορία της νεοελληνικής κριτικής που έχου-με⁽¹⁾ συνέπεσε να παρουσιασθεί ταυτοχρό-ως και σαν ιστορία του γλωσσικού ζητή-ματος. Είταν τουτο επόμενο: στον τόπο μας το μόνο ζωντανό ζήτημα, βγαλμένο άμεσα από την έποπτεία της ζωής της έλ-ληνικής, υπήρξε το ζήτημα το γλωσσικό· εί-ναι ο δεσμός που έπρεπε να λύσει ο νους ο έλληνικός για να μπορέσει να άσκήσει ύστερα την κριτική. (Τούτου άλλωστε η απόδειξη αποτελεί το θέμα της μικρής αυτής μελέτης.) Κι ακόμη, σημειώνω πως η *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Κριτικής* αρχίζει από τον Κοραή· δεν είναι και τουτο τυχαίο: ο Κοραής είναι κατ' έξοχήν ο ανθρωπιστής που είσήγαγε στον τόπο μας την έννοια του έλέγχου, της υπαγωγής του γράμματος στο πνεύμα που, φιλόλογος αυτός, εκήρυξε την « παιδεία του στήθους » ανώτερη από την « παιδεία της κεφαλής », που στα διάφορα *Προλεγόμενά* του εκήρυξε τη γλώσσα μέ-σον και όχι σκοπό της άγωγής· είναι ακόμη ο άξιος έρευνητής της μεσαιωνικής και της νεώτερης λογοτεχνίας μας, που άνοιξε το δρόμο σε όλες τις μεταγενέστερες έρευ-νες και στερέωσε έτσι θεωρητικά τη νέα μας γλώσσα επάνω στα φυσικά της θεμέ-λια. Τέλος ως μην ξεχνούμε πως η προσ-πάθεια του Κοραή να διαμορφώσει τη λο-γία γλώσσα με βάση την κοινή, είναι κείνη που τελεσφόρησε και επέτρεψε την ανά-πτυξη της φιλολογικής μας γλώσσας⁽²⁾,

αδιάφορο αν και από άλλες πλευρές κατέ-ληξαν άλλοι συγγραφείς στα ίδια περίπου άποτελέσματα ή στα ίδια θεωρητικά πορί-σματα, καθώς στα Έπτάνησα που θα συ-ναντήσουμε πιο κάτω. Έτσι ο νους ο κρι-τικός μας έφερε προς την κριτική.

Μα εδώ χρειάζεται μιὰ κάποια προσέγ-γιση προς το νόημα της κριτικής: το ξεχώ-ρισμά της πρώτα από το έργο της φιλολο-γίας γενικά. Της φιλολογίας ένα από τα έργα, σεβαστό σε κάθε στιγμή της πορείας των γραμμάτων, είναι η τεχνητή απομό-νωση του λόγου από τα άλλα συστατικά της λογοτεχνικής εκφράσεως, και η μελέτη του καθ' έαυτόν. Η κριτική θ' άντικρύσει το λο-γοτέχνημα σαν ένιαίο σύνολο· άκριβώς μά-λιστα ένα από τα έργα της είναι να μελε-τήσει κατά πόσο επέτυχε ο καλλιτέχνης την ταυτότητα της ουσίας με τη μορφή. Ύστερα το ξεχώρισμά της από την αισθη-τική: η κριτική στο καθαυτό κριτικό της στάδιο έρχεται να εφαρμόσει κανόνες και αίτήματα της αισθητικής· προϋποθέτει συνεπώς την ύπαρξη της αισθητικής σαν έπιστήμης αυτοτελούς, επάνω στην όποια θά στηριχθεί για να κρίνει· συνεπώς η ά-πλή έκφραση γενικά αισθητικών κανόνων δεν μπορεί να θεωρηθεί κριτική, αλλά το πολύ πολύ σε όρισμένες περιπτώσεις στά-διό της προκαταρκτικό· όπως πάλι τα πο-ρίσματα της κριτικής διερευνήσεως μπο-ρούν επαγωγικά να οδηγήσουν σε κα-νόνες της αισθητικής. Τέλος — κι αυτό νο-μίζω θα είναι αρκετά για τον σκοπό μας — θά πρέπει να ξεχωρίσουμε την κριτική από την ιστορία των γραμμάτων, όσο κι αν οι δυο συχνά βρίσκονται στην πράξη ένωμένες. (Μα κ' η βιβλιογραφία διεκδικεί, κάποτε στον τόπο μας της κριτικής τα χρέη να έκτελέσει)⁽³⁾. Η κριτική θά χρησιμο-ποιήσει την ιστορική προοπτική, αλλά μόνο σ' ένα στάδιο προπαρασκευαστικό, για να την ξεπεράσει ύστερα: ειδάλλως ιστορία και ψυχολογία θά κινδύνευαν, αντί να υπο-βοηθήσουν το έργο της κριτικής, να το παραλύσουν δλότελα. Η ιστορία πάλι των γραμμάτων δεν είναι αναγκαία *κριτική ιστο-ρία*, για να μεταχειρισθώ έναν όρο που χρησιμοποιήθηκε τον περασμένο αιώνα, μα άτόνισε τώρα: η ιστορία των γραμμάτων προϋποθέτει μιὰ κριτική επεξεργασία του ύλικού της ή όποια θά φανεί στη διάταξη

(1) Αρ. Καμπάνη, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λο-γοτεχνίας — Συμπλήρωμα — Ιστορία της Νέας Ελλη-νικής Κριτικής 1800 - 1925*, Αθήναι 1936.

(2) Ο Ροΐδης (*Τα Εξώματα*, κε') νομίζει « ότι από του Κοραή μέχρι σήμερα δεν έπαυσεν η έκφραστική δύναμις της γραπτής γλώσσας να όλιγοστεύη κατ' άκριβή αναλογίαν του ποσού της αντικαταστάσεως των ζώντων δια νεκρών στοιχείων ». Γνώμη απόλυτη, έξαρτημένη από την ψυχολογία μιās περιόδου άγω-νιστικής. Σήμερα, κρίνοντας πιο αντικειμενικά τα πράγματα και με περισσότερη γνώση των κειμένων της προκοραϊκής περιόδου απ' όσην είχε ο Ροΐδης, όφείλουμε να διαπιστώσουμε πως το πέραςμα του Κοραή από τον πνευματικό μας κόσμο προσέδωσε έκτός από τα άλλα στη γλώσσα μας σαφήνεια, ά-κριβεια και διαύγεια που της έλειπαν έντελώς πριν.

Ας σημειωθεί ακόμη πως η καθαρεύουσα σχολή, είτε ανεξάρτητα όργανωμένη είτε άπαρτισμένη από παλιούς του όπαδούς, έχτύπησε τον Κοραή και τον Κοραισμό· δείχνει τουτο αρκετά πόσο άδικοι θά είμαστε σήμερα αν ταυτίσαμε εκείνην με αυτόν.

(3) Δεν πρόκειται εδώ, φυσικά, γι' αυτό που λέμε « κριτική βιβλιογραφία » και που είναι ένας κλά-δος της συστηματικής βιβλιογραφίας· αναφέρωμαι σε έργα όπως η *Νεοελληνική Φιλολογία* του Σάθα, έργο στερημένο από κάθε είδους κριτική σκέψη, μα του όποιου ο συντάκτης φιλοδόξησε να εκφέρει έκά-στοτε τη γνώμη του επάνω στα έργα και στους συγ-γραφείς που βιβλιογραφεί· ή συνθήεια, πολύ παλαιά-τερη από το Σάθα, συνεχίζεται και στις ημέρες μας

του έργου, στην έκλογή των έργων που αναλύονται κτλ., αλλά ή οποία μπορεί και να μην εκφρασθεί ένδελεχώς. Συνήθως, κι όσο πάει πιο συστηματικά, ή ιστορία των γραμμάτων εκφράζει και την κριτική της (ίσως μάλιστα για τούτο ο όρος *κριτική ιστορία* να έχασε το περιεχόμενό του, γιατί οι συγγραφείς αποφεύγουν να γράφουν ιστορικά συμπλήματα χωρίς εκφρασμένη την κριτική τους).

Έτσι από τα πιο σημαντικά μνημεία που έχουμε, κριτικής κατωμένης με το πνεύμα της καθαρευούσης, είναι δυο *Ιστορίες των γραμμάτων*, του *Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού* ⁽¹⁾ και του *Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή* ⁽²⁾, χρήσιμες και οι δυο γιατί μας δίνουν την κριτική γνώμη του Φαναριού και για παλαιότερα έργα: τρίτο μνημείο θ' ανέφερα του *Π. Σούτσου* τή *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου* ⁽³⁾. Και οι τρεις συγγραφείς, Φαναριώτες και δεν είναι άσχετο από τις μεταγενέστερες τύχες της κριτικής μας ⁽⁴⁾, πώς ή καθαρεύουσα από το Φανάρι ήρθε και Φαναριώτες είχε για κυριωτέρους εκπροσώπους όταν εισήχθη στην Ελλάδα ⁽⁵⁾: καλό ή κακό το Φανάρι (δεν είναι της στιγμής να το εξετάσουμε) ⁽⁶⁾ και

ανεξάρτητα από τις προσωπικές αρετές που ανάδειξαν πολλούς Φαναριώτες, είχε από τη φύση του ως κοινωνικός θεσμός ουσιαστικά ελαττώματα: εξαρτημένοι από τον Κατακτητή, οι Φαναριώτες έπρεπε να ασκούν την κολακεία, την άμοιβαία υποστήριξη έφ' όσον ανήκαν σε μία ομάδα, τή μισαλληλία έφ' όσον ανήκαν σε διαφορετικές, και, συνέπεια σε όλα τούτα, δεν καλλιέργησαν τον ελεύθερο κριτικό έλεγχο. Αυτά τα χαρακτηριστικά της τάξεως ολόκληρης ήταν έπόμενο να μεταφερθούν και στα γράμματά μας από τους πνευματικούς της εκπροσώπους, όσο και αν, σαν άνθρωποι, έδρασαν διαφορετικά: Έτσι, στους πιο οργανικούς λόγους που ανέφερα πάρα πάνω, προστίθεται ένας ακόμη, καιρικός αυτός, που δεν επέτρεψε τή γένεση μιας κριτικής ζωής μέσα στα σκληρά πλαίσια της καθαρευούσης.

Οι δυο γραμματολογίες είναι γραμμένες με πνεύμα προπαγάνδας έλληνικής: ο Ρίζος Νερουλός, στα 1826/7 έκανε στη Γενεύη, όπου τυχαία είχε βρεθεί ⁽¹⁾, μία σειρά μαθήματα ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας: αυτά τα μαθήματα απέτέλεσαν τή *Ιστορία* του. Του Ραγκαβή πάλι ή πρώτη ύποτύπωση της *Ιστορίας* του δημοσιεύθηκε στο *Spectateur d'Orient* ⁽²⁾, περιοδικό που εξέδιδετο στας Αθήνας για να υπερασπισθεί τα δίκαια του Έλληνισμού τήν έποχή του Ρωσοτουρκικού και του Κριμαϊκού πολέμου. Συνέπεια του κοινού αυτού χαρακτηριστικού είναι πώς και στα δυο έργα ο προσωπικός τόνος, ή προκατάληψη δεν είναι τόσο αισθητά στην έπικριση όσο στον έπαινο. Αντίθετα, στη *Νέα Σχολή* του ο Π. Σούτσος αφήνει να ξεχυθεί όλη ή χολή του έναντι των ανθρώπων που όπωσδήποτε και για όποιονδήποτε λόγο δεν ανγνωρίζαν τα ποιητικά πρωτεία των Σούτσων στην Ελλάδα. Είναι ή έποχή που ο στέφανός τους αρχίζει να μαραίνεται: το άδέξιο χτύπημα του Π. Σούτσου έφερε αποτέλεσμα αντίθετο από ό,τι περίμενε: έπετάχυνε τή πτώση τους.

Ο Νερουλός και ο Ραγκαβής, όπου δεν μιλούν για λογοτεχνία, εκφέρουν κρίσεις φρόνιμες, όσο κι αν κάποτε βιαστικές ή προκατειλημμένες: μά όταν μιλούν για έργα λογοτεχνικά, άμέσως θολώνει ή κρίση τους και ξεπέφτει στο επίπεδο του Σούτσου. Η *Ιστορία* του Νερουλού, δημοσιευμένη όταν ακόμη δεν είχε οργανωθεί

(1) *Cours de Littérature Grecque Moderne... par Jacobovakhy Rizo Néroulos*. Γενεύη α' έκδοση 1827, β' έκδοση πληρέστερη 1828. Η ελληνική μετάφραση (Αθήνα 1870), στηριγμένη στην πρώτη έκδοση, είναι έλλιπότερη και από κείνην, γιατί παραλείπει ολόκληρο το δεύτερο μέρος του έργου, που περιλαμβάνει τις αναλύσεις των κειμένων. Για τούτο παραλείπει και τα όσα γράφει ο Νερουλός για τον Σολωμό.

(2) *Précis d'une Histoire de la Littérature Neo-hellénique par A. R. Rangaebé*. Βερολίνο τ. I-II, 1877.

(3) Παναγιώτου Σούτσου *Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου ή Ανάστασις της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης έννοουμένης υπό πάντων*. Αθήνα 1853.

(4) Οι διάφοροι ποιητικοί διαγωνισμοί εμφανίζονται μετά τήν έπιβολή του Φαναριωτισμού: δεν τους αναφέρω ιδιαίτερα εδώ, γιατί από τους εισηγητές τους άλλοι ήταν Φαναριώτες, άλλοι έντελώς άναρμόβιοι και άλλοι ένισχυσαν τό κίνημα του δημοτικισμού. Για τους πρώτους κάνουμε λόγο τώρα: οι δεύτεροι δεν θα μας άπασχολήσουν: στους άλλους θα έρθουμε ύστερα. Στο σύνολο διαπιστώνει κανείς πώς αυτοί οι διαγωνισμοί, παρά τήν αντίδραση τους τήν αρχική, παρέστησαν μάρτυρες πρώτα, και κατόπιν άναγκάσθηκαν να αποδεχθούν τήν έπικράτηση του δημοτικισμού στη λογοτεχνία.

(5) Άς μην ξεχνάμε πώς ή καθαρεύουσα, που τώρα στις δικές μας γενεές παίρνει όψη σεβάσμια και θέλει να παρουσιάζεται ισότιμη με τή θρησκεία και τήν οικογένεια, σαν θεσμός παλιός και πατροπαράδοτος, ήταν, τόν καιρό που παρουσιάσθηκε, μία καινοτομία, και μάλιστα σαν επικίνδυνη καινοτομία κρίθηκε από τους ανθρώπους που ήξεραν τή δύναμη έθνική κρατεί μέσα της ή έθνική γλώσσα. Χαρακτηριστική ή περικοπή από γράμμα του κεγαλά προς τόν Ζαλοκώστα, όπου ο Ιταλός λόγιος σημειώνει για τόν Σολωμό πώς «δεν έννοεί τή νέα γλώσσα που οι λόγιοι προσπαθούν να μάσουν στην Ελλάδα» (14 Σεπτ. 1851). Βλ. Γ. Ζαλοκώστα *Έργα*. (Έκδοση Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων [1939] σ. 407, και Κ. Καιροφύλα. *Ο Άγνωστος Σολωμός* (Αθήνα 1927) στις σελ.δες 19-20 και 154.

(6) Σημαντική, άνάμεσα στις άλλες, προσφορά του στο Γένος, είναι και τούτη: πώς με τή έπαφή με τό Έξωτερικό, και ιδιαίτερα με τή Γαλλία, έν γνώρισε τις νεώτερες πνευματικές τάσεις που κυριαρχούσαν τότε στη Δύση και συνέτελεσε στη διάδοσή τους στην

Ελλάδα. Οι τάσεις αυτές επέδρασαν και στον Ρήγα και στον Κοραή: στον δεύτερο άμεσα πιθανόν, αλλά στον πρώτο μέσα από τόν φαναριώτικο κύκλο όπου έζησε.

(1) Βλ. τήν αυτοβιογραφία του στο Ν. Ή. Λάσκαρη *Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου* τ. Α', Αθήνα 1938 σ. 133 κ. έξ. στις σελ. 133-4. Βλ. και Jean Humbert, τόν πρόλογο που συνέταξε στα *Cours* του Νερουλού.

(2) Βλ. Γ. Βαλέτα, *Ευδόσεις και Σύνθεση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή «Ν. Έστια»* 10 (1936) σ. 837 κ. έξ. στη σελ. 838.

στην Ελλάδα ή λογοτεχνική ζωή, όταν ακόμη δεν είχαν φανεί οι Σούτσοι κτλ., παρουσιάζει εκδηλα στοιχεία προκαταλήψεως μόνο στα μέρη που σχετίζονται με το Φανάρι. Μά πριν απ' αυτήν έγραψε έναντίον του Κοραή τα Κοραϊστικά του, έργο άκριτο και άγουστο, που από την πολλή του οπισθοδρομικότητα δεν είναι καθόλου έξυπνη-ρετικό των συμφερόντων του Γένους. Άργότερα μάλιστα προσπάθησε και να μειώσει τη σημασία του έργου του αυτού' μά ο Ραγκαβής δεν το βλέπει έτσι τα πράγματα: στην *Ιστορία* του θά μάς πληροφορήσει πώς «το έργο τουτο, σφραγισμένο με τη σφραγίδα του καλού γούστου, είναι ταυτοχρόνως γραμμένο με άπειρη δύναμη και πνεύμα» (1). 'Ο ίδιος ο Νερουλός συνέταξε το ακόλουθο επίγραμμα για να τιμήσει τον εξάδελφό του 'Ιάκωβο Ρίζο Ραγκαβή που είχε μεταφράσει Ρακίνα:

«'Ο Ρίζος ο 'Ιάκωβος μετέφρασε Ρακίνον.
Αυτόν εκείνος, η αυτός μετέφρασεν εκείνον;

«Ογδόντα χρόνια άργότερα, και πιο πολύ, ο γιός Ραγκαβής, ο 'Αλέξανδρος, δημοσιεύει φιλάρεσκα το επίγραμμα και ύποστηρίζει την αξία των μεταφράσεων του 'Ιακώβου (2). Τη φιλοφρόνηση την ανταποδίδει στη μνήμη του Νερουλού, συγκρίνοντας την *Κούρκας 'Αρπαγή* με το *Lutrin* του Boileau, με τη διαφορά πώς για την *Κούρκας* «μπορεί κανείς να ύποστηρίξει πώς είναι λιγώτερο ψυχρή στην όρθοέπειά της και πώς με ίση εύθυμία έχει περισσότερη πρωτοτυπία» (3). 'Αλλά για να μη νομισθεί πώς το συγγενικό φίλτρο, μόνο, θολώνει την κριτική του, θά μάς πεί και για τη διασκευή του *Φιλάργυρον* του Μολιέρου που έκανε ο Κ. Οικονόμος με τον τίτλο *Έξη-ταβελώνης*, πώς «συναγωνίζεται με το κείμενο. Δεν τολμούμε να πούμε πώς κάποτε το ξεπερνάει» (4). 'Ανώτεροι λοιπόν, ο Ραγκαβής από τον Ρακίνα, ο Νερουλός από τον Boileau, ο Οικονόμος από τον Μολιέρο. Μά σ' αυτές τις άκρισιες άς προστεθεί και κάτι άλλο, που δείχνει σε ποιά επικίνδυνη μυωπία όδηγούσε ο γλωσσικός μονοϊδεασμός: σε μια διδακτικώτατη σελίδα των *Απομνημονευμάτων* του μάς πληροφορεί ο Ραγκαβής για το *Λόγιο Έρμη* πώς στο Βουκουρέστι, «τά πρώτα εις την αύλην έλθόντα φύλλα άνεγινώσκοντο μετά πλείστης σπουδής δια τα πατριωτικά αυτών αισθήματα, αλλά συγχρόνως και έπεκρίνοντο δια τας γλωσσικάς και φιλογολικάς αυτών άτελείας. Έν εξ αυτών, ίσως το πρώ-

τον, περιείχε ποιημάτιόν τι έν στροφαίς, ών έκάστη έληγε δια του στίχου «Ζήτω ή φιλογενεία», και ή λέξις έχλευάζετο έν τη συναναστροφή των ήγεμονοπαίδων ως ούτω τονισθείσα δι' έλλειψιν όμοιοκαταληξίας' ή δέ θεία μου, κυρία Γκίκα, έπρότεινεν εύτραπέλως ότι ό ποιητής έπρεπε να γράψη:

«'Οστις έχει τά γένια
έχει και τά κτένια'
Ζήτω ή φιλογένεια!» (5)

Στά έργα, δηλαδή, που προετοίμαζαν την έλευθερία μας και καλλιεργούσαν το Ιδανικό της, οι Φαναριώτες εύρισκαν άφορμή να κάνουν γραμματικές παρατηρήσεις και άνοστα άστεία. Τουτα νομίζω άρκετά τεκμήρια και άποδείξεις των όσων έγραψα για την καθαρεύουσα κριτική στούς έπισημοτέρους εκπροσώπους της, δείγματα των δυσκολιών που είχε να ύπερικήσει στην Ελλάδα ή κριτική σκέψη για να γεννηθεί, για ν' άναπτυχθεί και για να έπιβληθεί. Βλέπει κανείς επίσης πώς με το πέρασμα του καιρού ή προοπτική των ανθρώπων αυτών δεν είχε καθόλου μετακινήσει: «δεν είχαν μάθει τίποτε, τίποτε δεν είχαν ξεχάσει».

Γιατί δεν άποτολμώ να κρίνω τη *Νέα Σχολή* ύστερα από τα *Σούτσοια* (6), τον φοβερό αυτόν κριτικό καταπέλτη που έσεισε και έράγισε όριστικά των Σούτσων το οικοδόμημα. Συγγραφεύς του ο 'Ασώπιος' ή συνεργασία του Φαρμακίδη, και άν ύπήρξε καθόλου, καθώς γράφηκε τότε, δεν μπορούσε να είναι μεγάλη' χαρακτηριστικό πάντως είναι πώς ή πρώτη συστηματική έλληνική κριτική είναι έργο της πρώτης κοραϊκής γενεάς. 'Ο Ροΐδης στα 1877 (7) ώνόμασε το έργο αυτό «κύκνειον ξσμα τής παρ' ήμιν κριτικής». Παράδοξη, άλήθεια, κρίση, άν αναλογισθούμε πώς πριν από τα 1850, κριτική συστηματική δεν είχε δεί ό τόπος μας, παρεκτός από έλάχιστα άρθρα που σχετικό μόνο ένδιαφέρον παρουσιάζουν και πάντως δεν είχαν γενικώτερη άπήχηση' αλλά και παράδοξη — ίσως λιγώτερο παράδοξη — μυωπία, που μέσα στην είκοσιπενταετία περίπου που χώρισε τα *Σούτσοια* από τις παρατηρήσεις του Ροΐδη, δεν είδε τη γένεση και την άνάπτυξη της νεοελληνικής κριτικής σε έργασίες καθώς του Πολυλά, του Ζαμπέλιου,

(1) *Ρυείσι* τ. Α' σ. 135. Μεταφράζω έγώ.
(2) Αότ. σ. 137 σημ. 2, και σ. 136.
(3) Αότ. σ. 133.
(4) Αότ. σ. 141. Πώς δεν έπηρεάζει ή συγγένεια την κρίση του, φαίνεται άλλωστε και από τον άσπρηότατο τόνο που κρίνει (αότ. τ. Β' σ. 6) τις άλλες κωμωδίες του Νερουλού, που, καθώς λέει, «δεν έχουν καμιάν αξία».

(5) *Τά Σούτσοια* 'Αθήναι 1853 (άνώνυμο).

(6) *Περί συγχρόνου 'Ελληνικής Ποίησης* = *Έργα* τ. Γ' σ. 24 κ. έξ. στή σελ. 38.

του Βερναρδάκη, σε κρίσεις καθώς του Κουμανούδη ή του Μιστριώτη⁽¹⁾, σε περιοδικά καθώς ή *Πανδώρα*, κτλ. Πριν από τα *Σούτσια*, κριτική αξία του ονόματός της συναντούμε μόνο στα *Ἐπτάνησα*, και συγκεκριμένα σε 8,τι γραπτό ή προφορικό μᾶς ἔχει παραδοθεί από τη σκέψη του Σολωμού· από κείνον ξεκινάει ο γαρὸς κλάδος τῆς ἑπτανησιώτικης κριτικῆς. Ἐνα από τὰ πιὸ λαμπρά στολισμάτα τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Μὰ — και εἶναι τοῦτο σημαντικό για τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας — ὁ Ἀσώπιος δὲν ἔφερε στὰς Ἀθήνας τὴ γόνιμη διδασκαλία τοῦ Κοραῆ μοναχά: δὲν παρακινδυνεύουμε τίποτε ἂν θεωρήσουμε πὼς ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ἔφερε μαζί του στὴν πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου κάτι ἀπὸ τὰ ὑψηλά κριτικά διδάγματα τοῦ Σολωμοῦ. Ἔτσι ἔχουμε στὸ πρόσωπό του τὴν ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς στηριγμένη ἐπάνω στὰ διδάγματα τῶν δυὸ διδασκάλων, τοῦ Κοραῆ και τοῦ Σολωμοῦ. Ἀπὸ τὸν Ἀσώπιο ξεκινάει ὁ βασιλικὸς δρόμος τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς, ἐνισχυμένης ἐκάστοτε με τὶς προσφορὲς τῆς Ἐπτανήσου· ἀλλὰ βέβαια ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀσωπίου ἔχει πολλοὺς λόγους για τοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πρότυπο τοῦ εἴδους: και ἐπειδὴ εἶταν φιλόλογος και ἐπειδὴ ἡ μελέτη του ἀποτελοῦσε ἰδίως ἀπάντηση στὴ *Νέα Σχολή* τοῦ Σούτσου, παρασύρεται εὐκολὰ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του και κατατρίβεται σὲ γλωσσικὴ συζήτηση πὼς καταλαμβάνει μεγάλο μέρος τοῦ βιβλίου του· μὰ ὁ στοχασμὸς ὁ κριτικὸς φανερώνεται παντοῦ ὅπου κρίνει τὰ ποιητικὰ κείμενα τοῦ Σούτσου⁽²⁾, ἐφαρ-

(1) Τώρα πὼς δὲν αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ἱστορία, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε χωρὶς φόβο και χωρὶς πάθος πὼς ὁ Ροῖδης δὲν παραπέμπει πάντοτε στὰ κείμενα πὼς χρησιμοποιεῖ, καθώς και δὲν χρησιμοποιεῖ πάντοτε τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα παραπέμπει. Ἡ κριτικὴ του προεργασία γίνεται συχνὰ ἀπὸ δεύτερο χέρι· ἡ μέθοδός του στὶς μεγάλες τῆς γραμμὲς δανεισμένη ἀπὸ τὸν Ἀσώπιο· μὰ σὲ δὲν αὐτὰ τὰ ξένα και τὰ δάνεια, ἤξερε νὰ προσδίδει τὴ σφραγίδα τῆς ζωῆς του σκέψης και τοῦ στυλίου του λόγου. Συνεπὼς μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πρόφατα κείμενα τὸ ἀγνοοῦσε και ἕνα ἄλλο μέρος προτίμησε νὰ τὸ ἀποσιωπήσει· ἄλλωστε εἶχε κάθε συμφέρον νὰ μὴ συνδέσει τὴν κριτικὴ του ἐξόρμηση με παρόμοιες ἐργασίες πὼς εἶχαν προηγηθεῖ. Ἔτσι και πολλὰ ἀργότερα, στὰ *Ἐτάλια* του, ὅπου χρησιμοποίησε ἀφθονὰ τὸν Ἀσώπιο (εἶχε γενικά ὅποσθεὶ τὴν ἐπίδραση τῆς μεγάλης του προσωπικότητας ὅταν εἶταν νέος), τὸν ἀναφέρει λιγώτερο και λιγώτερο ἐγκωμιαστικά, παρὰ στὶς προηγούμενες κριτικὲς του ἐργασίες. Βλ. σχετικά Ἡλ. Βουτιεριδῆ *Δύο Πανεπιστημιακοὶ Λόγοι*, «Ν. Ἔστια» τ. ΚΒ' (1937), τεύχος 254, σ. 66 κ. ἐξ., στὶς σελ. 69 και 70.

(2) Σημειῶνω πὼς ὁ Κ. Παλαμάς, στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Σολωμοῦ στὴ Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ (σ. 67), λέει πὼς «δεξιὰ και πεταχτὰ» ἀναφέρουν τὸν Σολωμὸ τὰ *Σούτσια*· ἀδικη νομίζω τὴν κρίση, ἀκόμη και ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὼς ἔγραψε ὁ Ἀσώπιος, ἀφοῦ ἀπὸ τὶς πρώτες σελίδες (σ. 8) μιλεῖ για «τὰς λαμπρὰς εἰκόνας» τοῦ Σολωμοῦ, τὸν ἀναφέρει κι ἄλλοι, και δὲ διστάζει μάλιστα νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ

μόζοντας τοὺς γενικοὺς αἰσθητικοὺς κανόνες πὼς προτάσσει⁽³⁾. Δὲν ξεχνούμε ἄλλωστε πὼς ὁ λόγος ἐδῶ για ἕνα ἔργο ἀνώνυμο, στὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς δὲν μπορούσε νὰ ἀποδώσει τὴ σημασία πὼς τοῦ δίνουμε ἐμεῖς σήμερα· τὸ καθαυτὸ μνημεῖο τοῦ κριτικοῦ νοῦ τοῦ Ἀσωπίου εἶναι ὁ *Πίνδαρος* του και ἰδίως ἡ ἱστορία τῶν ἑλλήνων ποιητῶν και συγγραφέων, πὼς περιλαμβάνει καθαρά αἰσθητικὲς και κριτικὲς σελίδες σχετικὲς με τὰ ἀρχαῖα γράμματα, με προεκτάσεις ὁμως και πρὸς τὰ νεώτερα. Σημειῶνω μιὰ φράση ἀπὸ τὸ τελευταῖο τοῦτο ἔργο, ἐρμηνευτικὴ τῶν *Σουτσιαίων* πὼς ἀκολούθησαν λίγα χρόνια ἀργότερα: «Ἡ ποίησις ἢ πρέπει νὰ εἶναι καλὴ, πρᾶγμα και ὄνομα ποίησις, ἢ νὰ λείπει διόλου⁽⁴⁾». Ἄν ὁμως ἡ συστηματικὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ πρωτοπαρουσιάζεται στὴν Ἑλλάδα σὺν πάρεργο ἑνὸς μεγάλου φιλόλογου (καθὼς εἶταν ἐπόμενος), και ὀφείλεται στὴ σπάνια εὐρύτητα τοῦ στοχασμοῦ του, δὲν ἔχουμε λόγο νὰ συνεχίσουμε πρὸς τὰ ἐκεῖ τὴν ἐρευνά μας· ἀπὸ δὲν και πέρα θὰ παρακολουθήσουμε στὶς μεγάλες τῆς γραμμὲς τὴν κριτικὴ καθώς ἐκδηλώνεται στοὺς πιὸ σημαντικοὺς τῆς ἐκπροσώπους, σημειώνοντας μονάχα ὅπου χρειάζεται τὶς προσφορὲς τῆς φιλολογίας στὴ νεώτερη κριτικὴ⁽⁵⁾ ἢ παλιὰ κατηγορία τοῦ Ροῖδης, πὼς στὴν Ἑλλάδα «ταυτίζομεν ἀκόμη μετὰ τοῦ λογιστάτου τὸν συγγραφέα»⁽⁶⁾, θὰ εἶταν ἀδικη σήμερα.

σειρά του μόνο και μόνο για νὰ σημειῶσει μιὰ γνώμη τοῦ Σολωμοῦ και ἔτσι νὰ τὴ διασώσει.

(1) Τὴ μέθοδο αὐτὴ θὰ τὴ βροῦμε νὰ ἐφαρμόζεται πέρα ὡς πέρα ἀπὸ τὸν Ροῖδη σὺν τυπικὴ κριτικὴ και συγγραφικὴ ἀκόμη τεχντροπία, και, λίγο παραλλαγμένη, ἀπὸ τὸν Κ. Παλαμά, πὼς ἰδίως κρατᾷ τὶς ἀναφορὲς σὲ ξένες γενικὲς ἢ πιὸ εἰδικὲς γνώμες. Ἔτσι τὸ εἶδε κι ὁ Ψυχάρης: «Του Παλαμά ἡ μέθοδος πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ Ρωμιὸς για νὰ πείσει τὸ Ρωμιὸ, εἶχε ἀνάγκη νὰ βασισθῆ ἀπάνω στὴ γνώμη κανενὸς ἑξακουστοῦ Ἑβραίου» (Ψυχάρης *Κωστής Παλαμάς*, Ἀλεξάνδρεια 1927 σ. 12). Μιὰ τέτοια διαδοχὴ, κι ἂς μένει ὀλίγον ἐξωτερικὴ, δείχνει τὸ πόσο ἐβάρυνε ὁ Ἀσώπιος ἐπάνω στὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς.

(2) *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ποιητῶν και Συγγραφέων* τ. Α' (και μόνος), Ἀθήναι 1850 σελ. 593.

(3) Τὸ καιρικὸ δημοσίευσμά μου αὐτὸ δὲν σκοπεῖ καθόλου νὰ ἀναπτύξει ἢ και νὰ ὑποτυπώσει καν τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς ἀπὸ τὸν Σολωμὸ ὡς τὸν Ψυχάρη. Ὅ,τι ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἐμπειρικὴ ἐπαλήθευση τῶν ὄσων ἔγραφα πιὸ ἐπάνω. Μιὰ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς ἔστω και περιορισμένη μετὰ τῶν δυὸ αὐτῶν κορυφαίων, θ' ἀπαιτοῦσε τὴν παρουσία πολλῶν ὀνομάτων πὼς θὰ λείψουν ἐδῶ, ὅπως π.χ. τοῦ Ζαλοκώστα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπίδραση ἐπάνω στὴ μεταγενέστερή του κριτικὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθεῖ, τοῦ Καλοσγούρου, τοῦ Καμπύση, τοῦ Κ. Κατσοπούλου και ἐπάνω ἀπὸ ὅλους τοῦ κ. Γρ. Ξενοπούλου, πὼς ἂν εἶχε ἀφοσιωθεῖ στὴν ἀποκλειστικὴ καλλιέργεια τῆς κριτικῆς, θὰ εἶχε ἐξασφαλίσει στὴν Ἑλλάδα ἕναν μεγάλο κριτικὸ· μὰ ἰδίως θὰ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀνάλυση πλείστων κριτικῶν ἐργῶν, πὼς ἢ τὰ παραλείπω ἐδῶ ἐντελῶς, εἶτε τοὺς δανείζομαι μοναχὰ τὰ τεκμήρια πὼς χρειάζομαι.

(4) *Τὰ Ἐτάλια*, ἐκδ. 1893 σ. 382.

Β'. ΣΟΛΩΜΟΣ

Πρώτος κριτικός, ο Σολωμός, πρώτος και στον καιρό και στην τάξη. Έργο κριτικό συστηματικό δεν άφησε, μα η κριτική σχολή της Έπτανήσου ολοκλήρη από κείνον ξεκινάει. Ο *Διάλογος* του, από την άποψη που ενδιαφέρει εδώ, εντοπίζεται στο αισθητικό κήρυγμα, που το αφήσαμε έξω από τη μελέτη μας. Άλλα στα γράμματά του και στις όμιλίες ξέρουμε ή βλέπουμε τον κριτικό του νοῦ να ενεργεί και να διδάσκει: « τὸ φιλέρευνο πνεῦμα του, μᾶς λέει ὁ Πολυλάς⁽¹⁾ ἐκινεῖτο εἰς τὰ διάφορα κέντρα τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας, εἰς ὅλα μὲ θαυμαστὴν ἐτοιμότητα, ἀλλὰ προθυμότερα εἰς ἐκεῖνο τῆς Κριτικῆς, διότι εὗρισκε πλουσιόπαροχη τὴν ὕλη εἰς τὴ μεγάλη τοῦ πολυμαθεία τῆς παλαιᾶς καὶ νέας φιλολογίας. Εἰς τοῦτο, καθὼς εἰς κάθε ἄλλο, ὁ νοῦς του ἐνεργοῦσε ἐλεύθερα, καὶ ἡ μαγεία τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς δὲν ἦταν ποτὲ ἱκανὴ νὰ τὸν πλανέσῃ ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ συγγράματος ». Ἀργότερα, στὰ 1851, ὁ Regaldi μᾶς δίνει μιὰν ἀντίστοιχη εἰκόνα του⁽²⁾: « ἡ συναναστροφή του, γράφει, εἶναι ἕνα θαυμαστό σύνολο ἀπὸ ποίηση καὶ κριτικὴ. Στὴν ὁμιλία του λαμποκοποῦν συχνὰ μεγάλες εἰκόνας, καὶ ὅταν ἀρχίζει νὰ συζητῆ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς οἰασδήποτε ἐθνικότητος, τοὺς ἀνατέμνει μὲ σπάνια μαεστρία ». Ὁ Πολυλάς στὸν πρόλογό του μᾶς διέσωσε μερικὲς κρίσεις του παλιότερη ὅμως, τοῦ 1833, πέντε χρόνια δηλαδὴ πρὶν γνωρισθῶν μὲ τὸν Πολυλά, φαίνεται ἐκεῖνη πού βρίσκεται σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Τερτσέτη⁽³⁾. Εἶναι κρίμα μεγάλο πού σὲ τὸσους γλωσσικούς ἀγῶνες μεταγενέστερους δὲν χρησιμοποιήθηκε τὸ γράμμα τοῦτο, μοναδικὴ γλωσσικὴ καὶ κριτικὴ ὑποθήκη: « Χαίρομαι νὰ παίρνονται γιὰ ξεκίνημα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἤθελε ὁ ὅμως ὅσοι μεταχειρίζονται τὴν κλέφτικη γλῶσσα νὰ παίρνουν τὴν οὐσία τῆς καὶ ὄχι τὴ μορφή, μ' ἐννοεῖς; Καὶ ὅσον διὰ τὴν ποίηση, πρόσεχε καλὰ, Τζώρτζη μου, ὅτι καλὸ εἶναι βέβαια νὰ θεμελιώνεται κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ τραγούδια, ἀλλὰ δὲν εἶναι καλὸ νὰ σταματᾷ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατακόρυφα. Ἡ κλέφτικη ποίηση εἶναι ἔμορφη καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι μὲ αὐτὴν ἀνεπιτήδευτα ἐπαράστησαν οἱ κλέφτες τὴν ἰδικὴ τους ζωὴ, τίς ἰδέες καὶ τὰ αἰσθήματα. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον στὸ δικό μας στόμα. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ μᾶς τὸν θησαυρὸ τῆς διανοίας μας, τῆς

ἀτομικῆς, ἐνδυμένον ἐθνικά ». Τίποτε περισσότερο δὲν νομίζω νὰ μᾶς εἶπε κανεὶς ὡς σήμερα γιὰ τὸ βασικὸ τοῦτο πρόβλημα τῆς νέας μας λογοτεχνίας, τὴ σχέση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ τὴ λογιὰ ποίηση⁽⁴⁾. Ἐπίσης φιλελεύθερα καὶ ὕψηλὰ διδάγματα του διέσωσε ὁ Πολυλάς στὰ *Προλεγόμενα*, κι ἄλλα οἱ ξένοι φίλοι του, Thomaseo, Regaldi⁽⁵⁾ ἂν σ' αὐτὰ προσθῆσουμε τίς λίγες σημειώσεις του ἐπάνω σὲ δικά του ἔργα πού μᾶς εἶναι γνωστές, ἔχουμε περίπου τὸ σύνολο τῶν κριτικῶν του γνωμῶν ὅμως ὁ ποιητὴς ἐξασκοῦσε τὴν κριτικὴ του ἐπάνω στὸ ἴδιο τὸ ἔργο του, καθὼς τὸ βλέπουμε ὅταν ἀπὸ σχεδίασμα σὲ σχεδίασμα τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων* ὑψώνεται πρὸς τὴν κορυφὴ τῆς τέχνης.

Τοῦ Πολυλά τὰ *Προλεγόμενα* μένουν ὡς τὰ σήμερα, ἴσως, τὸ ὄριο τῆς νεοελληνικῆς συστηματικῆς κριτικῆς. Ἡ ἀγάπη του πρὸς τὸν μεγάλο του Δάσκαλο δὲν τὸν θάμπωσε, παρά τὸν ἐφώτισε καὶ τὸν ἐθέρμανε ἔτσι, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ πλησιάσει τὸ δυσερέυνητο, σκόρπιο καὶ ἀποσπασματικὸ ἔργο καὶ νὰ τοῦ ξαναδώσει τὴν ψυχικὴ ἐνότητα τοῦ δημιουργοῦ του ἔργο κριτικῆς ἐμπνεύσεως, ἂν μπορῶ νὰ πῶ (μὰ χωρὶς τὴν εἰρωνεία τοῦ πλατωνικοῦ *Ἴωνος*), γιὰ τὸ ὑπόλοιπο κριτικὸ του ἔργο δὲν συγκρίνεται μ' αὐτό. Ἐξ ἴσου ὅμως κριτικὴ μὲ τὸν πρόλογο εἶταν καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου τοῦ Σολωμοῦ, ἡ ὁποία μᾶς ἐξασφάλισε μιὰν ἔκδοση πού ἔμεινε ὡς σήμερα ἀνυπέβλητη καὶ ἀποδεικνύεται, κάθε μέρα πού περνᾷ, σοφώτερη καὶ κριτικώτερη. Τὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα τοῦ Σολωμοῦ ἐπλούτιζε, καθὼς εἶταν δίκαιο, τὸ ἴδιο του πρώτα πρώτα τὸ ἔργο.

Ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ Σολωμοῦ τὴ λάμψη φωτίζεται

(1) Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὸν στοχασμὸ πού βρίσκεται στοὺς *Ἐλευθέρους Πολιορκημένους* (ἔκδοση Κερκόρας σ. 227): « ὁ θεμελιώδης ρυθμὸς ἂς στυλωθῆ εἰς τὸ κέντρο τῆς Ἐθνικότητος, καὶ ἂς ὑψώνεται κάθετα . . . ».

(2) Γνώριμο σὲ ὅλους, μὰ ἀδέσποτο κυκλοφορεῖ τὸ ἀνέκδοτο γιὰ τὸν Σολωμό, πού τάχα εἶπε πῶς « δὲν ξέρετε κανένα Σούτσο ποιητὴ »· στίς συλλογές τῶν προφορικῶν κρίσεων τοῦ Σολωμοῦ, πού συνέλεξαν οἱ κ. κ. Καιροφύλας καὶ Βαλέτας, ἂς προστεθεῖ μεταξύ ἄλλων καὶ τοῦτη: « σκηναὶ τινες αὐτοῦ τοῦ δράματος [τοῦ *Ὀδοιπόρου*] ἀνεγνώσθησαν εἰς τὸν Διονύσιον Σαλομόν, ὅστις καίτοι καταδικάζων ἅπαντα τὰ ἐν τῇ Ἑλλάδι γραφόμενα ὡς παρὰ τοῦ λαοῦ μὴ ἐννοούμενα, εἶρε καὶ τὴν ποίησιν ὑψηλὴν καὶ τὴν γλῶσσαν γλυκεῖαν τοῦ *Ὀδοιπόρου* ». (Πρόλογος στὸν *Ὀδοιπόρο* χρονολογημένος ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1854· βρίσκεται στίς μεταγενέστερες ἐκδόσεις, 1892 κ.ά., μὲ ὑπογραφή « ὁ ἐκδότης » καὶ εἶναι, πιστεύω, τοῦ ἴδιου τοῦ Π. Σούτσου ἂς σημειώσω πῶς ἡ ἔκδοση αὐτὴ ξαναδίνει τὴν πρώτη, τὴν πιὸ δημοτικὴ μορφή τοῦ *Ὀδοιπόρου*· θὰ ἔλεγε κανεὶς, λοιπόν, πῶς καὶ ὁ Σούτσος ἐπηρεάσθη ἀπὸ τοὺς γλωσσικούς ἀγῶνες καὶ ἐπᾶν ἦλθε σὲ πιὸ λογικὲς γλωσσικὲς θεωρίες.)

(1) *Προλεγόμενα* στὴν ἔκδοση τῆς Κερκόρας, σελ. λε'.

(2) Ὅπου πιὸ ἐπάνω, σ. 406.

(3) Τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο μὲ τὴ μετάφρασή του καμωμένη ἀπὸ τὸν κ. Ἄντ. Μάτση δημοσιεύθηκε στὰ *Παναθήναια* τ. Ε' (1902/3) σ. 246 κ. ἐξ. Τὸ ἀπόσπασμα πού δίνω ἐδῶ (κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ κ. Μάτση μ' ἐλαφρὲς γλωσσικὲς τροποποιήσεις) βρίσκεται στίς σ. 246-247.

και ο Ζαμπέλιος, που υπήρξε φίλος και θαυμαστής του⁽¹⁾. Μυαλό δεξό και ιδιότυπο, άφησε βαθιά τα σημάδια της διαβάσεώς του στη νεοελληνική πνευματική ιστορία⁽²⁾ ο κριτικός του νοῦς, συνυφασμένος με την αυθαιρεσία και με ρητορεία πολλή, φανερώναται στις *Βυζαντινές του Μολέτες* που προανήγγειλαν τον Παπαρρηγόπουλο, μα εφαρμόζεται πιο συστηματικά στο δοκίμιό του που επιγράφεται *Πόθεν ή κοινή λέξις τραγουδῶ*⁽³⁾. Την κριτική του, γεμάτη ιδέες και γόνιμες προτάσεις γενικές, την άχρηστευσαν από τη μιά μεριά ή παρουσία ενός συστήματος του οποίου άπλές μαρτυρίες επρόκειτο να είναι οι επί μέρους κρίσεις, και από την άλλη ή έλλειψη της αγάπης: πουθενά μέσα στο έργο αυτό, τό τόσο ζωντανό, δέν αισθάνεται κανείς την παρουσία του ανθρώπου· μά ιδέες πολλές συναντούμε, που τώρα πιά μάς φαίνονται γνώριμες, μά τότε εΐταν πρωτότυπες ή ριζοτόμες. "Ετοι τό περίφημο περιβάλλον — ή « περιρρέουσα ατμοσφαίρα » του Ροΐδη — που άφορμή τόσων ματαίων συζητήσεων πρόκειται να γίνει καμιά εικοσαριά χρόνια άργότερα, τό βρίσκουμε κιόλας διατυπωμένο από τον Ζαμπέλιο: « ή μεγάλη Ποίησις άπαρτίζει και συγκεφαλαιοΐ την πολιτείαν, άντανανκλά τό φώς όλης Ιστορικῆς έποχῆς »⁽⁴⁾. « Ο άληθινός ποιητής », μάς λέει πιο κάτω, « ούτε βιβλιοθήκας ένθυμείται, ούτε ιδέας και αισθήματα δανείζεται, ούτε στίχους κλασικούς αναμασσάται, ούτε σμόρναν και λίβανον άποθέτει παρά πόδας άποτεθεωμένων ποιητών, άλλ' έμμένει πιστός της πραγματικότητος γραφεύς »⁽⁵⁾. "Οταν όμως έρχεται να εφαρμόσει τις θεωρίες του είτε στα δημοτικά τραγούδια⁽⁶⁾ είτε στον Σολωμό, βλέπουμε την προκατάληψη και τον στενό όρθολογισμό να τον άφοπλίζει και να άχρηστεύει όλες τις λογικές και διαισθητικές του δυνάμεις.

Στό μεταξύ αΐ "Αθηναί έγνώριζαν όργανωμένη την από καθέδρας κριτική από τό 1851 και πέρα οι έτήσιοι ποιητικοί διαγωνισμοί γίνονται άφορμή ν' αναπτυχθεί μιά ψυχρή άκαδημαϊκή κριτική, που όσο κι άν τά πρώτα χρόνια προσπαθεί να άποκλείσει τον δημοτικισμό, σιγά σιγά τον αναγνωρίζει πρώτα, ντυμένο τό ντύμα του δη-

(1) Βλ. "Ι. Πολυλά *Πόθεν ή Μυοτικισμοφιλία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου*, Κέρκυρα 1960 στή σελ. 26. "Από την άλλη λογραφή του Σολωμού ξέρουμε την αγάπη του προς τον νέο Ζαμπέλιο. Βλ. σχετικά Παναθήναια τ. ΙΗ' (1909) σ. 114, γράμμα του Σολωμού προς τον άδελφό του της 29 "Ιουλίου 1833.

(2) "Αθήναι 1859.

(3) Αότ. σ. 7.

(4) Αότ. σ. 67-68.

(5) Βλ. Γιάννη Μ. "Αποστολάκη *Τά Δημοτικά Τραγούδια. Μέρος Α'. Οι Συλλογές*, "Αθήναι 1929, σελ. 12-133. Σημαντικά επέδρασε στή συλλογή και στή μελέτη του δημοτικού τραγουδιού ό Σολωμός· κοντά στον Τερτσέτη και στον Λασκαράτο, πρέπει άσφαλώς να βάλουμε και τον Ζαμπέλιο, όσο κι άν ύστερα ό Δάσκαλος διεφώνησε — δικαιοτάτα — με τη μέθοδο και τις σχετικές θεωρίες του μαθητή.

μοτικού τραγουδιού, και τέλος του δίνει ίσα δικαιώματα με την καθαρεύουσα και τον βραβεύει⁽⁷⁾. "Η ιστορία αυτή, της έπιπονης ανόδου του δημοτικισμού στας "Αθήνας, είναι άσχετη με τό σκοπό μας, άφού δέν πρόκειται ν' άποδείξουμε κατά πόσον ή κριτική βοήθησε τον δημοτικισμό — θέμα που θα εΐταν από τη φύση του παράδοξο — μά άντίστροφα, τό πόσο ό δημοτικισμός έβοήθησε την ανάπτυξη της κριτικής. "Εκείνο μόνο που αξίζει να σημειωθεί, είναι πως ή έπιβολή του δημοτικού τραγουδιού και τό παράδειγμα του "Ασωπίου επέτρεψαν να βελτιωθεί ή ποιητική αισθητική, να επικρατήσουν υγιέστερες άντιλήψεις για την ούσία της ποιήσεως, να καταρρεύσει ό πλαστός Βυρωνισμός των Σούτσων. "Η ανάγκη του « πραγματικού » στην ποίηση είναι μιά πρόσκτηση της περιόδου αυτής, στο τέλος της οποίας ό "Ορφανίδης ύποστηρίζει με κάποιαν άφέλεια πως για την σύνθεση καλών ποιημάτων χρειάζεται « και εύρυτάτη και πρακτική σπουδή της φύσεως »⁽⁸⁾. Εΐτε φίλοι είτε αντίπαλοι του "Ασωπίου, ένας Κουμανούδης, ένας Βερναρδάκης, ένας Μιστριώτης εύρύνουν και ένισχύουν τον άγώνα του. "Ο Κουμανούδης και στην κρίση του Ραλλείου του 1857 και στον *Φιλίστορα* δείχνει την ανεπάρκεια της καθαρευούσης για την ποίηση⁽⁹⁾ παρόμοια και ό Δ. Βερναρδάκης, όταν γίνεται με τη σειρά του εισηγητής, « στέργει και άποδέχεται » τη δημοτική στην ποίηση⁽¹⁰⁾. "Ο Μι-

(1) Για τό Ιστορικό των πρώτων διαγωνισμών, Ραλλείου και Βουτωναίου, ως τό 1876 (αυτοΐ υπήρξαν και οι σπουδαιότεροι), Βλ. Γ. Βαλέτα *"Η Παιδισοχημαϊκή, Κριτική κι ή έπιβολή της στή Νεοελληνική ποίηση, Νέα "Εστία τ. ΚΒ' (1937) σελ. 1819-1844' βλ. έπισης αΐτ τ. ΚΓ' (1939) τ. 126-123 και 196-198. Οι διαγωνισμοί, άφού έπαψε και ό Βουτωναίος, δέν διεκόπησαν έντελώς· άς αναφέρω τον Φιλαδέλφειο, τον Λασσάνειο, τον Πανταλίδειο. "Ομως στή σειρά του Βουτωναίου έρχεται κατ' εθεσίαν ό μεταγενέστερος από όλους αυτούς *Μιστριώτιος* (1922). "Η εισηγήσή του, γραμμένη από τον "Ανδρέα Σκιαδ, είναι δημοσιευμένη ("Αθήναι 1922) και δείχνει πόσο όπισθοδρόμησε ή κριτική σκέψη της καθαρευούσης με τη νέα όξότητα των γλωσσικών άγώνων. "Εβραβεύθηκε ένα ποίημα που περιλαμβάνει ανάμεσα σ' άλλες στροφές που ξεχωρίζει ό εισηγητής, και τις ακόλουθες (σελ. 21): « Ποία είσαι, ώ κόρη ώραία, — ή τάνάκτορα νύν καταλείπεις — της σεπτής "Ασουρίας δρομαία; — τόπον φέρεις άτέρμονος λύπης! — Μήπως τόχη σκληρά και άγρία — σά ώθει να πλανάσαι φυγάς; — Ποίας άρα ή χείρ της πληγάς — σοι κατήνεγκεν οδτω βαρεία; — Φοβερά περί σου διαδίδει — ή ταχύπτερος φήμη συμβάντα, — ένοχήν δ' ή μορφή σου προδίδει, — και τά μέλη σου τρέμουσι πάντα ». Μά αυτά θα έπρεπε να τά σχολιάσει του Βερναρδάκη ή του Ροΐδη ή πέννα. Για μιά άντίστοιχη όπισθοδρόμηση που παρατηρείται στην κριτική σκέψη όρισμένων δημοτικιστών της ίδιας περιόδου, θα ποΐμε πιο κάτω δυό λόγια.*

(2) Κρίση Βουτωναίου 1876 σ. 5.

(3) Γενικά τό περιοδικό αυτό προσπάθησε να συντελέσει στή δημιουργία ενός κριτικού έλέγχου στον τόπο μας; μά ή άβιαφορία που συνήνησε, ανάγκασε τους εκδότες του να τό διακόψουν από τον δεύτερο χρόνο. Βλ. σχετική είδοποίηση στο τέλος του τετάρτου τόμου.

(4) Κρίση Βουτωναίου 1863 σ. 16. Βλ. και αΐτ. σ. 7. "Ολόκληρη ή εισηγήση έξαιρετικά ένδιαφέρουσα.

στριώτης διδάσκει πώς «οί μεγάλοι ποιη-
ται δέν γεννώνται ως ή 'Αθηνα από της
κεφαλής του Διός, άλλ' είναι αντιπρόσω-
ποι του λαού έν ζώσιν» (1). 'Ακόμη κι ό
Ραγκαβής πείθεται ν' αναγνωρίσει πώς μπο-
ρεί ό δημοτικιστής ποιητής νά είναι και
«δόκιμος» (2). Μά σχετική μόνο είναι ή ση-
μασία των προσχωρήσεων αυτών, πού μό-
νο δείχνουν του δημοτικισμού την έπιβολή,
πού φέρνει σάν συνέπεια της κάποια πνευ-
ματική άπελευθέρωση. Σωστά ό Πολυλάς
λέει πώς κανείς δέν μπορεί νά υποστηρι-
ξει σοβαρά για τους ποιητικούς διαγωνί-
σμούς «ότι αι γνώμες των λογοκριτών έ-
κατόρθωσαν νά ξεσπαργανώσουν τον κρι-
τικόν νούν εις την 'Ελλάδα» (3) μά αντίθε-
τα μάς δίνεται άφορμή νά πιστέψουμε πώς
τό «ξεσπαργάνωμα» του κριτικού νοΐ έ-
πεβλήθη ως ένα σημείο και στις γνώμες
των «λογοκριτών».

Φτάνει ή έποχή πιά όπου θά μεσουρανή-
σει ό Βαλαωρίτης, με τό θέλγητρο του δη-
μοτικού τραγουδιού και της Μεγάλης 'Ι-
δέας, αλλά και με κάποιες άξιόλογες έ-
μορφίες πού δέν θά έπρεπε νά παραβλέ-
πουμε. Τά περιοδικά, ή *Εντίφη* πριν, και
κατόπιν ό *Φιλίστωρ*, ή *Πανδώρα*, ενισχύουν
τή μελέτη της δημοτικής γλώσσας και την
άγάπη του δημοτικού τραγουδιού. 'Ανθρω-
ποι όπως άκόμη και ό Σπ. Βασιλειάδης
υποκλίνονται μπροστά στην άρετή του δη-
μοτικού τραγουδιού: «έν μόνοις τοίς δη-
μοτικοίς ήμών ψομασιν», γράφει στά 1872,
«δυνάμεθα νά μνησθώμεν μέν τό έθνικώς κα-
λόν και άληθές, κατασκευάσωμεν δέ ου-

τως εκείθεν ποιάν τινα έθνικήν ποιήσιν» (4).
Τόν ίδιο χρόνο τό Πανεπιστήμιο αναγνω-
ρίζει έπίσημα τόν δημοτικισμό στό πρόσω-
πο του Βαλαωρίτη πού άπαγγέλλει τό
ποίημά του στά άποκαλυπτήρια του άγάλ-
ματος του Γρηγορίου του Ε' ή άπήχηση
του έργου, μεγάλη, ένθαρρύνει τόν άγώνα.
Μά και οι συζητήσεις πού προκάλεσε, ή
ταυτόχρονη σχεδόν έπίκριση του έργου
άπό τόν Βερναρδάκη και τόν 'Ι. Πολυλά,
δσο κι' άν άστόχησαν έξ αίτίας του έριστι-
κού τους χαρακτήρος, δείχνουν μία τάση
πρός την ουσία των πραγμάτων, χάρισμα
άποκλειστικά του δημοτικισμού. 'Αλλά ή
δεκαετία αυτή θά γίνει σημαντική για την
κριτική διάνοηση και για τόν δημοτικισμό.
'Η από καθέδρας κριτική, βαρυστισμένη (5)
και ξεπερασμένη, θά παραχωρήσει τά πρω-
τεία σε μία σκέψη πιδ νεανική και πιδ φιλ-
ελεύθερη: ό «Παρνασσός», ίδρυμένος λί-
γα χρόνια προτήτερα, σωματείο, τότε, νεα-
νικό, φωτισμένο και προσδευτικό, θά στε-
γάσει καινούριες προσπάθειες, καινούριες
τάσεις, καινούριες άπόψεις. 'Ο 'Αγγ. Βλά-
χος, ό Ροΐδης, ό Λασκαράτος, εκεί θά μι-
λήσουν και θά άνανεώσουν τόν κριτικό
ρυθμό της 'Αθηναϊκής σκέψεως.

Γιατί έδώ πιά πρόκειται για μία βα-
θεία έσωτερική μεταβολή της κριτικής
μας: στα 'Επτάνησα από μιας άρχής ή
κριτική άπετέλεσε την έκφραση ενός δι-
μερούς άγώνος πού άπαιτούσε νά ταυτι-
σθει πρώτα ό κριτικός με τόν ποιητή, και
κατόπιν, άφου τόν νιώσει δσο γίνεται
στην άντικειμενική του αναζήτηση, νά λυ-
τρωθει από κείνον και νά τόν κρίνει (6)
άντίθετα τό πρώτο στάδιο της έλλαδικής
κριτικής υπήρξε «γραμματικό»: ό άγώ-
νας δλος είταν για τή λέξη, για τή γλώσ-
σα καθ' έαυτήν. Τώρα πρώτη φορά με
κάποιο σύστημα, θά προσπαθήσουν λόγιοι
καθώς ό Βλάχος ή ό Ροΐδης νά πλησιά-
σουν προς τό άντικείμενο. Βέβαια, ή προ-
σπάθεια είναι άσύγκριτα πιδ μεγάλη και
άπό τις ικανότητες και άπό την προπαρα-
σκευή τους. ό νοΐς πού βγαίνει από τόν
νάρθηκα της καθαρευούσης άδύναμος για
ν' άποτολήσει τέτοιο ξεκίνημα' για τούτο
θά μεταχειρισθούν στα έριστικά τους κομ-
μάτια (και πιδ πολύ ό Ροΐδης με κάποια
φιλαρέσκεια έρευνητή) τά δεκανίκια της
ξένης διανοήσεως, την κριτική των παρα-
πομπών, πού άποτελεί μεγάλη πρόοδο έ-

(1) 'Αλλά νομίζω ότι δέν θά έπρεπε νά όπερτιμήσουμε
τό ρόλο του Δ. Βερναρδάκη στην ιστορία της νεοε-
λληνικής κριτικής και ίσως άκόμη και στην ιστορία
των γλωσσικών άγώνων. Στους τελευταίους αυτούς
όπρητήσε άρνητικά τόν δημοτικισμό με τόν 'Ελεγκο
του Ψευδαττισμού. Τή σημασία όμως την οδσιαστική
της δημοτικής γλώσσας σάν παράγοντος ήθικής και
πνευματικής καθάρσεως ποτέ του δέν την κατάλαβε.
Στο καθυπό πάλι κριτικό επίπεδο, δέν βλέπει κα-
νείς πρόοδο: τό 1858 από τή νεοελληνική ποίηση
ξεχωρίζει Χριστόπουλο, Ραγκαβή, Σούτσους και τόν
Στράτη Καλοπίτηρο του Κουμανούδη (Μαρία Δοξαπα-
τηή έκδ. Μονάχου 1858 σελ. ζ') τό 1884 γράφει: «ποιή-
ματος άκραιφούς και γνησίως δημοτικού ούδένα
ήμεϊς ποιητήν γνωρίζομεν, πλην δύο ή τριών ποιημα-
τίων του μακαρίτου Ζολακώστα» (Ψευδαττισμού 'Ε-
λεγκος σελ. 461). Μά κ' ή έπιμονή του νά θέλει τή δη-
μοτική καθαρή και άμιγή, είναι ένας τρόπος όχι νά
τή δοξολογεί, παρά νά την ταπεινώνει και νά την
άχρηστεύει έτοι καταντά νά τή δέχεται για τή λυ-
ρική ποίηση και όχι για τό δράμα, κτλ. Δέν έχει
κανείς παρά νά συγκρίνει την περικοπή του γράμμα-
τος του Σολωμού πού παρέθεσα πιδ άνω, με τις
γνώμες του Βερναρδάκη, για νά καταλάβει. Για τά
ζητήματα αυτά, άπαραίτητα νά συμβουλευθει κανείς:
Κ. Παλαμά *Βερναρδάκης* (1907=Πεζοί Άρμόιοι Γ' 1934 σ.
37-45) και Κ. Μ. Μιχαηλίδη 'Ο Βερναρδάκης και τό
Γλωσσικό (Τά Νέα Γράμματα Α' 1935 σ. 192 και 487)-
ή τελευταία αυτή μελέτη έχει πολύ μεγαλύτερη εϋ-
ρότητα άπό όση δείχνει ό τίτλος της.

(2) Κρίση Βουτσαϊνάλου 1871 σ. 6. Βλ. και τό βιο-
γραφικό σημείωμα του Ροΐδη από τόν 'Α. Μ. 'Ανδρεάδη,
στά 'Εργα του Ροΐδη, τ. Α' σ. νγ', σημ. 3.

(3) Κρίση Βουτσαϊνάλου 1874 σ. 7.

(4) 'Ι. Πολυλά 'Η Φιλολογική μας Γλώσσα 'Αθηναί
1892 σ. 3.

(1) Βασιλειάδης, Τά 'Απαντα, τόμ. β', έκδ. Β', 'Αθη-
ναί 1882 σ. 30.

(2) Βλ. Γ. Βαλέτα, 'Η Πανεπιστημιακή Κριτική κ.λ.π.,
ε. α. στή σελ. 1837.

(3) Τά λόγια του Σολωμού άπό τόν *Διάλογο* «όπο-
τάξου πρώτα στη γλώσσα του λαού, και, άν είσαι άρ-
κετός, κυρίεψέ την» (έκδοση Κερκύρας σελ. 59'), έκ-
φράζουν ένα ρυθμό του νοΐ και της ψυχής, πού
εφαρμόσθηκε και άπό τόν Σολωμό στις ποιητικές του
ζητήσεις και άπό τούς όσους του στην κριτική.
Και για μάς, λειτουργούς των γραμμάτων, μπορεί νά
μένει έτοι σάν ένα βασικό πρόσταγμα ήθικό.

Ε.Υ.Δ. της Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

πάνω στην παλαιότερη μέθοδο, μὰ μένει ακόμη πολύ πιό πίσω από τὸν ἑπτανησιώτικο στοχασμό. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικό πῶς ἤδη τότε, στὴ θορυβώδη ἐκείνη συζήτηση πού ἔστησε ἀντιμέτωπους δύο ἀπὸ τοὺς πιό ἐνδιαφέροντες λογίους τῆς ἐποχῆς τους, ὁ γραμματικὸς μονοιδεασμὸς εἶναι ἐντελῶς ξεπερασμένος· μόλις ἐξέλιπε ἢ ἐπιβολὴ τῆς καθαρουόσης, καὶ τὸ κριτικὸ νεοελληνικὸ μυαλὸ ξανοίγεται πιό ἐλεύθερο πρὸς ἄλλες ἀναζητήσεις. Ρητὰ μάλιστα ὁ Ροῖδης, στὴν ἐκθεσὴ ἢ ὁποία προκάλεσε τὴ συζήτηση, κατηγορεῖ τοὺς εἰσηγητὲς τῶν προηγουμένων διαγωνισμῶν ὅτι «καταβαίνοντες καὶ εἰς αὐτῆς τῆς γραμματικῆς τὰ ἀκανθώδη καὶ ὀλισθηρὰ χωρία», «ἐνόμιζον ἑαυτοὺς ὑποχρέους»· «ν' ἀναγράφωσιν ἀνὰ ἕν τὰ περὶ τὴν σύνταξιν καὶ τὴν γραφὴν ἀκόμη τῶν λέξεων παραπτώματα τοῦ ποιητοῦ»⁽¹⁾.

Μὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἀγῶνα, στὰ 1875, ὁ Βλάχος διαβάζει στὸν «Παρνασσό» γεμάτη θαυμασμό τὴν ἀνάλυση τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Τερτσέτη. Ἡ γλῶσσα τοῦ Τερτσέτη, ἢ ἀγάπη του γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, δίνουν στὸν κριτικὸ ἀφορμὴ νὰ ἐγκωμιάσει καὶ τὰ δύο. Καὶ ἴσως, ἀλήθεια, νὰ τοῦ δίνει τοῦτο ἀφορμὴ νὰ χτυπήσει ἕμμεσα τὸν Βαλαωρίτη, ὅταν ἀναφέρει ἐκείνους, πού ἀφοῦ μαζέψουν λέξεις τῆς δημοτικῆς καὶ τίς βάλουν στοὺς στίχους τους, τίς ἐρμηνεύουν ὕστερα «ἐν σημειώσεις, γεγραμμέναις διὰ καθαρουόσης γλώσσης»⁽²⁾· ἀλλὰ στὸ σύνολο ὁ ἐνθουσιασμός του τίποτε δὲν ἔχει ἀντιδραστικό. Φυσικὰ, πρωτεύει τὸ πατριωτικὸ στοιχεῖο⁽³⁾: τὸ τραγούδι τὸ δημοτικὸ εἶναι «ἢ τιμιωτάτη αὐτὴ κειμηλιοθήκη τῆς συγχρόνου ἡμῶν ἱστορίας»⁽⁴⁾ ἢ γλῶσσα ἢ δημοτικὴ, πού τὴ θεωρεῖ «πτωχὴν μὲν ἴσως καὶ δύσχρηστον πρὸς τὰς σημερινὰς ἡμῶν ἀνάγκας, μελωδικὴν δὲ μὲν καὶ εὐχρουν»⁽⁵⁾, εἶναι «ἢ γλῶσσα τοῦ Μηλιώνη, τοῦ Ζήκου, τοῦ Λιάκου καὶ τοῦ Μπουκουβάλα, ἢ γλῶσσα τοῦ Διάκου, τοῦ Μπότσαρη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη»⁽⁶⁾. Ὅμως αὐτὸ δὲν δίνει στὸν κριτικὸ τὴ μυωπικὴ καὶ σὰν ὀπισθόβουλη ἀπαίτηση τῆς τελείας προσηλώσεως στὸ σχῆμα τοῦ δημοτικισμοῦ: στὸν Τερτσέτη μοιάζει νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη

νὰ τὴ δικαιολογήσει⁽⁷⁾· μὰ δύο χρόνια ἀργότερα, στὴ διάλεξή του γιὰ τὸν Ζαλοκώστα, ὅπου πάρεργα θὰ ἀναφέρει τὸ γλωσσικὸ καὶ μοναχὰ γιὰ νὰ παινέσει τὴ δημοτικὴ γλῶσσα τοῦ ποιητῆ, καὶ βέβαια τονίζει τὴν καθαρότητά της, ἀλλὰ προσθέτει: «καὶ ἂν δ' ἐνίοτε, σπανίως ὅμως, παραλάβέ τι παρ' ἐκείνης [δηλαδὴ τῆς καθαρουόσης], διεμόρφωσεν αὐτὸ ὡς ἀληθῆς καλλιτέχνης κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς γλώσσης, καὶ τὸ δάνειον ἐκεῖνο μετεμόρφωθη εἰς ἴδιον αὐτῆς κειμήλιον ὑπὸ τὴν δεξιὰν γραφίδα τοῦ ποιητοῦ»⁽⁸⁾. Εἶπαμε ὅμως πῶς τὸ ζήτημα εἶχε πιά τεθεῖ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο: ἔπρεπε τώρα ν' ἀποδειχθεῖ — ἀντίθετα πρὸς ὅσα εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Ροῖδης — πῶς ἢ κοινωνία ἢ ἑλληνικὴ εἶναι ἄξια νὰ γεννήσει ἔργα ποιητικά. Ὁ ἀγῶνας δξύνθηκε, ἀνακατώθηκαν καὶ ἄλλοι, ὁ ἱ. Παπαδιαμαντόπουλος⁽⁹⁾ ἀπὸ μέρους τῶν νέων ποιητῶν, ὁ Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆς ἀπὸ μέρους τῶν παλαιότερων· τὸ σύνθημα εἶταν φυσικὰ πῶς ἢ ποίηση εἶχε ὑπερεκχειλίσει κ.τ.λ. Ὅπως συνέβαινε τότε συχνά — καὶ ὅπως δυστυχῶς συμβαίνει καὶ τώρα κάποτε — ὁ ἐριστικὸς τόνος κατέληξε σὲ προσωπικὲς ἀντεγκλήσεις πού δὲν προσέθεσαν τίποτα στὴν ἀξία τῶν ἐπιχειρημάτων ἀλλὰ ἐλάττωσαν ἀντίστοιχα τὴν ἀξία τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τὸ κύρος τῶν συζητητῶν. Μίλησα καὶ πιό ἐπάνω γιὰ τὸ Ροῖδη· ὁ κριτικὸς του στοχασμὸς δὲν εἶναι ὀξύτερος ἀπὸ τοῦ Βλάχου· μάλιστα σ' αὐτὸν τὸν δεύτερο ἔχουμε μιὰ ἱκανότητα ἀφομοιώσεως μὲ τὸ ἀντικείμενο, πού λείπει ἀπὸ τὸν προσωπικώτερο Ροῖδη. Ὅμως τοῦ Ροῖδη ὁ λόγος πιό στιλπνός, πιό φανταχτερός, ἀπὸ κείνους πού θέλγουν καὶ συγκρατοῦν· ἐξ ἄλλου βρέθηκε μόνος νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀ-

(1) Αὐτ. σ. 89.

(2) Αὐτ. σ. 139.

(3) Ὁ Παπαδιαμαντόπουλος ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ χωριστὰ ἐπειδὴ μᾶς δίνει μιὰ πειραματικὴ βεβαίωση γιὰ τίς ἀρνητικὲς κριτικὲς ἰδιότητες τῆς καθαρουόσης. Ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἔγινε, τέλος πάντων, ὁ Μορέας, τοῦ ὁποίου τὸ κριτικὸ ἔργο καὶ σήμερα ἀκόμη διαβάζεται διχὴ χωρὶς χρησιμότητα. Ὅσο ὅμως ἔμεινε ἐδῶ, αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐθαύμαζε τοὺς Σούτσους, τῶν ὁποίων ἐξέδιδε καὶ ἐσχολίαζε τὰ ἔργα, καὶ τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Ζαλοκώστα καὶ τὸν Τερτσέτη καὶ τὸν Καρασούτσα καὶ τὸν Βαλαωρίτη καὶ τὸν Λασκαράτο καὶ τὸν Παράσχο καὶ τὸν Παπαρηγόπουλο, ὅλους ἀνάκατα. Βέβαια δὲν πρόκειται νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὰ νεανικά του φιλολογικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἔργα, μὰ πάντως τὸ φυλλάδιό του ἐναντίον τοῦ Ροῖδη (*Ὅλιγοι σελίδες ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς μεταξὺ τῶν κ.κ. Ἐ.δ. Ροῖδου καὶ Ἀγγέλου Βλάχου ἀναφύσεως φιλολογικῆς ἐριδος*, Ἀθῆναι 1878) καὶ ἡ σύντομη βιογραφία τοῦ Ἄλ. Σούτσου (*Τὸ Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος. Ἑκδοσις νέα μετὰ συντόμου βιογραφίας τοῦ ποιητοῦ ὑπὸ ἱ. Παπαδιαμαντοπούλου*, Ἀθῆναι 1875), ὅπου μᾶς λέει πῶς ἢ πρόξα τοῦ Σούτσου «ἀμιλλᾶται πρὸς τὸν στίχον τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν γραφίδα τοῦ Θουκυδίδου» (σελ. 7) ἀποδεικνύουν πῶς «περιρρέουσα ἀτμοσφαῖρα» κριτικὴ δὲν ὑπῆρχε τότε στὰς Ἀθῆνας. Βλ. σχετικὰ Ἄρ. Καμπάνη, *Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Κριτικῆς*, Ἀθῆναι 1936 στίς σελ. 89-92 καὶ Κλ. Παράσχου *Μορφῆς καὶ Ἰδέες*, Ἀθῆναι 1938 στίς σελ. 30-40.

(1) Ροῖδη *Ἔργα* τ. Ε' σ. 16.

(2) Βλάχου *Ἀνάλεκτα* τ. Β' σ. 89.

(3) Ἡ σημασία τοῦ στοιχείου τοῦ πατριωτικοῦ στὴν ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας ὕπῆρξε μεγάλη· ὀπῆρξε μάλιστα πρωτεύουσα σ' ἐποχὲς ὅπου τὸ πατριωτικὸ συναίσθημα ἐξημμένο παραμέριζε κάθε ἄλλη σκέψη. Ἀπὸ τὸν Σοφιανό, ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ καὶ τὸν Ρήγα, ἀπὸ τὸν Σολωμὸ, ἀπὸ τὸν Ψυχάρη, ὅμοια πάντα συνδέθηκε τοῦ γένους ἢ προκοπῆ μὲ τὴ γλωσσικὴ του λότρωση. Στὰ χρόνια πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, ὁ δεσμός δημοτικῆς γλώσσας καὶ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ὕπῆρξε ἀποφασιστικός.

(4) Βλάχος *Ἐ.δ.* σ. 85.

(5) Αὐτ. σ. 85.

(6) Αὐτ. σ. 88.

ποψή του, ενώ από την άλλη μεριά τὰ ἐπιχειρήματα, μοιρασμένα σὲ πολλούς, ἀδυνατίσαν ἀνάλογα καὶ τοὺς ἀνέδειξαν λιγώτερο τέλος, τὸ ἔργο του, πὺ ἀποκλειστικὰ κριτικὸ, τοῦ ἐπέστρεψε νὰ ἀρτίωσει τὴν κριτικὴν τοῦ προσωπικότητα πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἔκανε ὁ Βλάχος, πάρεργα μόνον κριτικὸς. Ἔτσι ἐπεκράτησε ὁ Ροΐδης, ἀν ἴσως ὄχι ἀμέσως, ὅμως πολὺ γρήγορα, τόσο ὥστε νὰ συνδέσει τὸ ὄνομά του κατ'ἐξοχὴν μετὰ τὴν ἐννοία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς. Τί τῆς προσέφερε ἀκριβῶς;

Τὸ χάρισμα πρῶτα πρῶτα τοῦ λόγου τοῦ τὸ προτάσσω, γιατί σήμερα, μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, αὐτὸ τοῦ μένει ἀκέραιο. Ὑστερὰ τῆ συνείδητῆ θέληση νὰ ξεπεραστοῦν οἱ γραμματικὲς κριτικὲς καὶ νὰ ἐπέλθει μιὰ κριτικὴ προσέγγιση πρὸς τὸ πραγματικόν: στὴν εἰσήγησιν πού ἔγινε ἀφορμὴ τῆς συζητήσεως ὅλης, κατηγορεῖ γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς ποιήσεως τὸ λογικιστικὸν ἀλλὰ προθέτει πῶς «οὐχὶ μικροτέραν τούτου φθορὰν ἐπέφερε καὶ ἡ ἀλογία τῶν κατὰ καιροὺς ἀγωνοδικῶν περὶ τὰ πραγματικὰ ζητήματα»⁽¹⁾. Ἄς τοῦ σημειωθεῖ ἰδιαίτερα ὁ ὅρος αὐτός: *πραγματικά ζητήματα*. Προσέφερε ἀκόμη μιὰ περιέργεια ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ἀλλὰ πάντοτε ἀκούραστη, ἕνα μυαλὸ ἰσορροποῦν, ὀρθολογικόν, πολιτισμένον, αἰσθητικὰ καταρτισμένον καὶ θεωρητικὰ ἐνήμερον προσόντα χρήσιμα σὲ μιὰ πνευματικὴ κοινωνία ὅπου ὑπερίσχυε τὸ ρητορικὸ καὶ τὸ πὺ ἐξαλλο ρωμαντικὸ στοιχεῖον. Μιὰ θέληση τάξεως καὶ νοικοκυριοῦ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του. Ὅμως, ἄς δοῦμε καὶ τὶς ἀδυναμίαι πού καλλιεργοῦσαν οἱ ἀρετὲς τοῦ αὐτῆς ὁ ὀρθολογισμὸς τὸν ἐμποδίζει νὰ χαρεῖ ἕνα μεγάλο τομέα τοῦ λυρισμοῦ: βέβαια, δὲν ξεχνοῦμε σὲ ποιῆσαι ποιήσεις ἀναφέρεται μετὰ τὰ ἀκόλουθα λόγια του, μὰ νιώθουμε σήμερα τί τοὺς λείπει: «ἡ ἐν ρυθμῷ παράταξις λέξεων ἀνευ ἐννοίας φαίνεται ἡμῖν ἐνασχόλησις οὕτω παιδαριώδης, οὕτως ἀναξία λογικοῦ ὄντος, ὥστε ἀναγινώσκοντες τὰ τοιαῦτα περιπίπτομεν εἰς ἀληθῆ ἀπόγνωσιν»⁽²⁾. Ὑστερὰ τὸν τρῶει ἡ λεπτομέρεια δὲν ἐμπιστεύεται παρὰ σ' αὐτὴν πὺ ἱκανὸς νὰ ἀναλύει παρὰ νὰ συνθέτει, διασπᾶ τὸ ἔργο σὲ μικρὰ κομμάτια, ὅπως τὸ παιδί κάνει κομμάτια τὸ παιχνίδι του γιὰ νὰ ἰδεῖ πῶς λειτουργεῖ. Ἡ ἴδια αὐτὴ τάση τὸν κάνει συχνὰ νὰ ὑποκαθιστᾶ μιὰ παραβολὴν σὲ μιὰ κρίση: ἡ εἰκόνα συμπλέκεται μετὰ τὴν κρίση καὶ σὲ μιὰ στιγμή τοῦ συλλογισμοῦ μένει μόνη τῆς. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο μέθοδος καὶ γενικὲς ἀρχὲς τὰ δανειζομένη ὅπου τὰ βρεῖ: στὸν Γαίη, πού ἱκανοποιεῖ τὸν ὀρθολογισμό του, στὸν Ἀσώπιον πού ἐπέδρασε πολὺ, προσωπικὰ, ἐπάνω στὴ νεαρή του δια-

νόησιν⁽³⁾, καὶ σὲ ἄλλους διαφόρους. Γιὰ τὸν ἴδιο ἀκόμη λόγο τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τὸ εἶδε ἀπὸ τὶς πὺ ἀδύνατες πλευρὰς του, χωρὶς ἔξαρση καμιά, γιὰ τὴν ὁποία εἶταν ἄλλωστε ἀνίκανος: «ὁ μόνος λόγος δι' ὃν ἀνέχονται ἀκόμη οἱ Ἕλληνες τὴν καθαρεύουσαν εἶναι, ὅτι ὁ πόθος αἰσθητικῆς ἀπολαύσεως δὲν εἶνε ἀκόμη παρ' αὐτοῖς οὔτε τόσο κοινὸς οὔτε ἀρκεύουσιν τὴν διὰ πάσης θυσίας ἀπαλλαγὴν ἀπὸ γλώσσης τελείως ἀχρήστου πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτοῦ»⁽⁴⁾. Μὲ ὅσα εἶπαμε θαρῶ πῶς χαρακτηρίζεται ἀρκετὰ ὁ Ροΐδης ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού μᾶς ἐνδιαφέρει: ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μετὰ πραγματικὴ κριτικὴ, πού βέβαια μπορεῖ νὰ μᾶς ἀρέσει εἴτε νὰ μὴ μᾶς ἀρέσει, μὰ πού ἀρτίωσε κάτι. Ὁ δημοτικισμὸς τῆς ἐπέστρεψε νὰ ἰδεῖ σωστά ἢ ἰδιοσυγκρασία τοῦ κριτικοῦ τὸν ἐμπόδισε νὰ ἰδεῖ μακρότερα. Πὺ κάτω θὰ συναντήσουμε καὶ πάλι τ' ὄνομά του μὰ θὰ πρέπει τώρα νὰ σημειώσουμε μερικὰ ἄλλα περιστατικὰ πού θὰ συμπληρώσουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἔτους ὅπου ἐξεδηλώθη ἡ κριτικὴ ἐπίθεσις τοῦ Ροΐδου, καὶ θὰ μᾶς ἐξηγήσουν καλύτερα τὴν πορεία πού ἀκολούθησε κατόπιν ἡ κριτικὴ.

Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ὁ Κ. Παλαμᾶς, πρόσφατα φθασμένος στὰς Ἀθήνας, ρίχνει τὸ ἐρευνητικὸν του βλέμμα ἐπάνω στὸν φιλολογικὸν κόσμον τῆς πρωτεύουσας. Δεκαεπτὰ χρόνων, στὰ 1876, ἔχει ὑποβάλλει στὸν Βουτσινάϊον τὴν πρώτην τοῦ ποιητικὴν συλλογὴν. Δεκαοκτῶ χρόνων τὸν φανταζόμεσθε νὰ παρακολουθεῖ προσεκτικὰ τὶς ἐριστικὰς ὁμιλίαις τοῦ Βλάχου, τοῦ Ροΐδου, νὰ τρέχει διψασμένος πρὸς κάθε πηγὴ γνώσεως καὶ στοχασμοῦ. Ἡ Ἱστορία τῆς νέας μας φιλολογίας τοῦ Ραγκαβῆ, πού βγήκε τὸ χρόνον ἐκεῖνον, προκάλεσε πολλαπλὴν τὴν ἀντίδραση τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ γενικὰ τοῦ λογικοῦ κόσμου⁽⁵⁾ δὲν μπορῶ αὐτὴ τὴ στιγμή νὰ βεβαιώσω πόσον ἐγνώρισε ὁ Παλαμᾶς τὴν σχετικὴν κίνησιν μὰ πάντως τὸν ἴδιον χρόνον ἔγινε στὸν «Παρνασσὸν» τὸ διάβασμα τῆς *Ποιητικῆς* τοῦ Λασκαράτου. Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἡ ἐπίδρασις στὸν Παλαμᾶ μᾶς εἶναι γνωστὴ: γνωρίζουμε κάποιον γράμμα του ἀπὸ τὰ 1875, ὅπου ἀναγγέλλει τὴν ἀπόφασίν του νὰ γράφει στὸ ἐξῆς ἀποκλειστικὰ τὴν δημοτικὴν «τὴν γλώσσαν τοῦ Λασκαράτου»⁽⁶⁾. Ἔτσι μᾶς δίνεται πλέρια

(1) Βλ. πὺ πάνω σελ. σημ.

(2) Ἔργα τ. Γ' σ. 125.

(3) Γιὰ τὴν ὑποδοχὴν πού ἔγινε στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ραγκαβῆ, ἔχουμε μιὰ ὄραία μαρτυρία σὲ γράμμα τοῦ Ἰουλ. Τυπάλδου πρὸς τὸν Δε Βιάζην, χρονολογημένον ἀπὸ τὶς 4 Δεκεμβρίου 1879 καὶ δημοσιευμένον ἀπὸ τὸν ἀποδέκτην, στὰ *Παναθηναῖα* τ. ΚΒ' (1911) σ. 536 κ.εξ. Βλ. ἰδιαίτ. σ. 237.

(4) Λυποῦμαι πὺ ἔχω ἐδῶ νὰ παραπέμψω σὲ δικὸν μου ἀρθρον καὶ μάλιστα δημοσιευμένον σ' ἐφημερίδα μὰ δὲν νομίζω ἢ σχετικὴν πληροφορίαν νὰ εἶναι ἀλλοῦ δημοσιευμένη. Βλ. *Τὸ Μεσολόγγι τῆς Ποιήσεως*, «Ἐλευθερο Βῆμα» 21 Νοεμβρίου 1938.

(1) Ἔργα τ. Ε' σ. 25.

(2) Αὐτ. τ. Γ' σ. 42.

ή εικόνα του πρώτου πνευματικού κόσμου που εθέρμανε τον Παλαμά: από τη μιὰ μεριά ο ζωηρός αγώνας του Ροΐδη, κατ'έξοχην καμωμένος για να ξυπνήσει ενδιαφέροντα και ανησυχίες στη σκέψη του νέου λογίου, και από την άλλη, ακόμη μιὰ φορά τὰ Ἐπτάνησα με τὴ σεμνή τους ἐσωτερικότητα. Τὸ μακρὸ κριτικὸ ἔργο του Παλαμά, ὅπου δὲν ἐθολώθηκε ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν συμβατικῶν κρίσεων πού ἐξέφερε ἀργότερα ὡς ἀρχηγὸς σχολῆς, θ' ἀποτελέσει μιὰν ἀνάπτυξη τοῦ σπόρου πού ἔπεσε τότε ἐπάνω σὲ γῆ πού εἶταν ἔτοιμη νὰ τὸν δεχθεῖ. Ὅμως τὰ συστατικά πού παίρνει ἀπὸ τὸν Ροΐδη, πιὸ σύμφωνα με τὴν ἰδιοσυγκρασία του, θὰ τὸν ἐπηρεάσουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Ἐπτανήσου, πού τοῦ ἔμεινε πάντα ξένη ὅσο κι ἂν τὴν ἐμελέτησε μ' ἐνδιαφέρον καὶ με προσοχή. Ὁ Παλαμάς λοιπὸν, ἔτσι κοιταγμένος, ἀποτελεῖ τὸν ἀκραιὸ σταθμὸ τοῦ δρόμου πού ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Ἀσώπιο καὶ φημισθῆκε με τὸν Ροΐδη. Κριτικὴ σοφὴ, λογία. Ἡ σοφία του πιὸ γερὴ καὶ πιὸ μεγάλη

ἀπὸ τοῦ Ροΐδη· ἡ γνώση του τοῦ μηχανισμοῦ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ἀσύγκριτα μεγαλύτερη παρὰ τὸν Ροΐδη. Λείπουν ὁμως κι ἐδῶ τὰ ἐξωλογικὰ στοιχεῖα, ὅ,τι δὲν εἶναι κατανόηση τοῦ ἔργου, μὰ βαθιὰ διείσδυση σ' ἐκεῖνο· λείπει ἀκόμη ἡ θέληση ἢ κριτικὴ. Γιὰ τοῦτο τὸ κριτικὸ του ἔργο, πολὺτιμο, μοναδικὸ ἀληθινὰ γιὰ ὅποιον μελετᾷ τὰ ἱστορικὰ τῆς λογοτεχνίας μας, γεμᾶτο γνώσεις, πληροφορίες, συσχετίσεις, δὲν ἐξήσκησε μιὰν οὐσιαστικὴν ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῆς μεταγενέστερης κριτικῆς· αὐξήσε ὁμως τὰ ἐξωτερικὰ ἐρείσματα τῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἔδωσε ἕναν τόνο βαρύτητος, ἐπισημότητος καὶ γνώσεως, πού μένει χαρακτηριστικὸς μέσα στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Ἄλλωστε ἡ πνευματικὴ ἐπίδραση τοῦ ὅλου ἔργου του εἶναι τόσο μεγάλη στὴ γενιά μας, ὥστε ὅσο κι ἂν ἄμεσα ἡ κριτικὴ του μεθοδὸς ἔμεινε ἄγνονη, — καθὼς εἶταν ἐπόμενο, — μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὅ,τι γόνιμο ὑπῆρχε σ' αὐτὴν, ἔχει περισωθεῖ καὶ μένει ζωντανό.

Γ'. ΨΥΧΑΡΗΣ

*Ἐρχεται ἡ κρίσιμη δεκαετία, ὅπως τὴν ὀνόμασε κάποτε ὁ κ. Μ. Τριανταφυλλίδης· τρεῖς οἱ σταθμοὶ τῆς. *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις* τοῦ Κόντου, *Ψευδατικισμὸς Ἐλεγχος* τοῦ Βερναρδάκη, καὶ τέλος τὸ *Ταξίδι* τοῦ Ψυχάρη. Τῶν δύο πρώτων τὴ σημασία δὲν πρόκειται νὰ τὴ συζητήσω· ἐδῶ ὁμως δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν: ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ τοὺς εἶναι ξένη· μοναχὰ θὰ σημειώσω πὼς ἀκόμη καὶ τοῦ Κόντου τὸ ἔργο δὲν στρέφεται ἐναντίον τοῦ δημοτικισμοῦ, ἀλλὰ τὸν ἀφήνει ἐξω ἀπὸ τὸ θέμα. Ἀπὸ δῶ ὡς τὸ τέλος τῆς μελέτης αὐτῆς θὰ γίνῃ μιὰ προσπάθεια γιὰ νὰ ξεκαθαρισθεῖ ὁ ἄμεσος καὶ ἔμμεσος ρόλος τοῦ Ψυχάρη στὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς σκέψεως. Ἐμμεσα ὁ ρόλος του ὑπῆρξε τεράστιος: τὰ πενήντα χρόνια πού ἀκολούθησαν τὸ *Ταξίδι* του εἶναι τόσο γεμᾶτα ἀπὸ τὴν ἠχηρὴ, τὴν ἔντονη, τὴ δυναμικὴ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, προσωπικότητά του, ὥστε χωρὶς τὸν κίνδυνον νὰ σοφιστευθοῦμε, νὰ μπορούμε νὰ λέμε *post hoc, ergo propter hoc*. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς στὰ 1888 ὁ δημοτικισμὸς εἶχε ἤδη νικήσει θεωρητικὰ: ἡ νέα ἀθηναϊκὴ σχολὴ εἶχε γλώσσα τῆς τῆς δημοτικῆς· κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ παραγνωρίσει τὰ δίκαια τῆς ἐθνικῆς γλώσσας. Ὁ Ροΐδης ὁ ἴδιος εἶχε ἀναγγεῖλει τὰ *Εἰδωλά* του ἀπὸ τὰ 1885⁽¹⁾· ἂν ὑστερα τὸ ζήτημα ὀπισθοδρομήσει, τοῦτο ὀφείλεται σὲ ἄλλους λόγους, πού εἶναι ἐξω ἀπὸ τὸ περίγραμμά τῆς μελέτης μου. Στὰ 1888 ὅλα εἶταν ἔτοιμα, μὰ ἔλειπε τὸ χέρι πού θὰ τὰ ἔβαζε σὲ κίνηση,

πού θὰ τοὺς ἔδινε ἐνιαῖα κατεύθυνση, κοινὸ ρυθμὸ καὶ ξέρομε πόσο τεράστια ἀπόσταση χωρίζει τὴ θεωρητικὴ δικαίωση ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐπικράτηση. Ὁ Ψυχάρης, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς πού κατεβαίνοντας στὴν Ἑλλάδα ἠθέλε «δόξα καὶ γροθιές»⁽²⁾, εἶταν ἐνδεδειγμένος γιὰ νὰ γίνῃ ἀρχηγός· εἶχε ψυχὴ ἀγωνιστῆ. Γύρω του οἱ δυνάμεις ὀργανώθηκαν, οἱ ἐφαρμογὲς πολλαπλασιάθηκαν· κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ πὼς στὸν δημοτικισμὸ τῶν τελευταίων πενήντα ἐτῶν ἔγινε τίποτε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Ψυχάρη. Ἔτσι καὶ στὴν κριτικὴ.

Μὰ ἂς πλησιάσουμε στὰ πράγματα. Ἡ πολεμικὴ του αὐτὴ ἰδιοσυγκρασία εἶναι ὀσκολο νὰ συμβιβασθεῖ με τὸν ρυθμὸ τῆς κριτικῆς, τὸν διεισδυτικὸ, τὸν γεμᾶτο δισταγμούς, ἀμφιταλαντεύσεις, ἀποχρώσεις. Εἶπα πρὶν ἀρχίζοντας, πὼς ἡ κριτικὴ προϋποθέτει μιὰ κάποιαν ἀβεβαιότητα, προϋποθέτει πὼς μερικὰ προβλήματα εἶναι ἀλυτα καὶ πρέπει νὰ λυθοῦν· μὰ ὁ γλωσσικὸς μονοϊδεασμὸς τοῦ Ψυχάρη δὲν ἄφηνε κανένα χῶρον στὴν ἀμφιβολία: εἶναι σίγουρος γιὰ ὅλα, γιὰ ὅ,τι λέει, γιὰ ὅ,τι γράφει, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ μέλλον ἔχει βεβαιότητα: «τοὺς αἰῶνες ὁμως τοὺς λογαριάζω γιὰ δικούς μου»⁽²⁾. Γιὰ τὰ δύο θεατρικὰ του ἔργα, τὸν *Κυρούλη* καὶ τὸν *Γουανάκο*, γράφει: «πὼς θὰ τὰ παίξουνε ὁμως στὴν Ἑλλάδα μιὰ φορά, πὼς θὰ τὰ πολυπαίξουνε μάλιστα, ὄχι μόνον τῶν γιὰ βέβαιο, μὰ κι ἀπὸ τώρα ξέρω πὼς θὰ κερδίσουνε με δάφνα

(1) Βλ. *Ἔργα* τ. Ε' σ. 65.

(2) Τὸ *Ταξίδι*, ἐκδ. Β' σ. 27.

(3) *Ρωμῆικο Θέατρο* Α' σ. 93.

κάμποσες λήρες»⁽¹⁾. *Αμφιβολία καμιά δέν δέχεται* στην άλληλογραφία του με τόν Ροΐδη βλέπει κανείς πώς πειράζεται για τούς παραμικρούς δισταγμούς που εκφράζει ο Ροΐδης μέσα στα *Εἶδηλα*, όσο κι ἂν εἶναι τιμητικοί για τὸ πρόσωπό του⁽²⁾. *Ἔτσι καί τῆ γλωσσική του θεωρία τῆ διαλέγει καί τὴν προσαρμόζει* στην ἰδιοσυγκρασία του: ἕνας νόμος σκληρός, μηχανικός, ρυθμίζει τὰ πεπρωμένα τῆς γλώσσας ὅποιος κατέχει τὸ νόμο αὐτό, ξέρεי ὄχι μοναχὰ νὰ γράφει τῆ γλώσσα του ὅπως εἶναι, μὰ καί ὅπως θὰ γίνει: «γραμματική καί τέχνη γιά μένα, τὸ ξέρεις εἶναι τὸ ἴδιο»⁽³⁾. Βέβαια ἔτσι δυσχεραίνεται σημαντικά ἡ ἀσκηση τῆς κριτικῆς. *Ἡ, ἀπὸ ἄλλην ἀποψη, εὐκολύνεται κιάλας σημαντικά ὕστερα, ὁ ἀγῶνας θέλει ὀπαδούς* διπλὸς λόγος γιά νὰ ἀπλοποιούμε τὰ κριτήρια: τ' «ἀριστουργηματάκια» πολλαπλασιάζονται ἄρκει νὰ ὑπάρχει ὁμοφωνία στὸ γλωσσικό. Τὰ διάφορα αὐτὰ ἀριστουργηματάκια σὲ μιὰ γενεὰ μέσα ἔσβησαν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἱστορίας ὕστερα μάθαμε πὼς ὁ Δάσκαλος δὲ διάβαζε πάντα τὰ βιβλία πὸ παινοῦσε⁽⁴⁾. *Ἄλλωστε θὰ μᾶς τὸ πεί κατ' ἐπανάληψιν: «κρικογράφος δὲν εἶμαι»⁽⁵⁾ «δεν εἶναι ἡ κριτικὴ ἀπάγγελμά μου»⁽⁶⁾. Μὰ κάποτε παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη εἶτε νὰ χτυπηθεῖ ἕνας ἀντίπαλος σοβαρός, εἶτε νὰ ἐξαρθεῖ ἕνα ἔργο ἀληθινὰ σημαντικό καί χρήσιμο γιά τὸν ἀγῶνα. *Ἐδῶ τὰ «ἀριστουργηματάκια» φεύγουν* καί ἀποκαλύπτεται ἕνας λόγιος ἀληθινὰ σοφός, γυμνασμένος μέσα στα μεγαλύτερα πρότυπα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας, καλλιεργημένος κοντὰ στα πιὸ ἐκλεκτὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς του. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πάλι ἕνας τόνος καινούριος μπαίνει στὴν κριτικὴ μας, λόγιος χωρὶς νὰ εἶναι σχολαστικός, διδαγμένος, γιά νὰ μεταχειρισθῶ μιὰ ἔκφραση τοῦ ἴδιου τοῦ Ψυχάρη, «νὰ ἔρχεται σὲ ἀμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ πράγματα»⁽⁷⁾. Στόν ἔπαινό του ὀδηγεῖται πάντα ἀπὸ τῆς πολιτικῆς του τὴν ἀνάγκη καί γιά τοῦτο δὲν εἶναι πάντα σύμφωνα τὰ λόγια του με τὴ φυσική του ροπή: τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ ὁ αὐστηρὸς ὀρθολογισμὸς του τὸν ἐμπόδισε νὰ τὴ νιώσει, κι ἔτσι ἐξωτερικὰ ἐντελῶς καί σχηματικά πάει νὰ τὴν ἀποδείξει⁽⁸⁾.

*Ἐχουμε ἐδῶ σαφὴ μιὰ τυπικὴ ἀποψη τοῦ Ψυχάρη: «συχνά, μᾶς λέει, ἡ ἔμορφιἀ πρέπει νὰ γίνει νοητὴ γιά νὰ γίνει αἰσθητὴ. Πηγαίνω καί μακρύτερα. Μπορεῖ κανεὶς, καθὼς πιστεύω, ν' ἀποδείξει, ἔχω σχεδὸν τὴν ἐπιθυμία νὰ προσθέσω «μαθηματικά», ποιοὶ εἶναι μεταξὺ τῶν ποιητῶν αὐτοὶ πὸ τὸς ἀξίζει ὁ τίτλος τοῦ μεγάλου ποιητῆ»⁽¹⁾. *Ἐδῶ, φυσικά, ὁ ἀναγνώστης πάει νὰ διαμαρτυρηθεῖ* μὰ σταματᾷ ἀμέσως ὅταν φθάσει στα μαγικά αὐτὰ κριτήρια. Ξεχωρίζω ἕνα ἀπὸ αὐτὰ: «ὁ ποιητῆς, πὸ εἶναι γεννημένος ποιητῆς, τὸχει ἀφτὸ τὸ χάρισμα, νὰρχίζη ἕνα ποίημα μ' ἕναν ὄραϊο μοναδικὸ στίχο, ὅσο ἀμελημένοι κάποτες κι ἂν εἶναι οἱ ἀκόλουθοι. Τέτοιους στίχους, ὀλόχυτους, με τέλος συχνὰ λιγώτερο πετυχημένο, τὸς βλέπουμε στοὺς μεγαλύτερους, τὸς βλέπουμε καί στὸ Σολωμό»⁽²⁾. Κι ἀλήθεια ἐδῶ εἶναι αἰσθητός, ὅπως εἶπα, ἕνας καινούριος κριτικὸς τόνος στα γράμματά μας: ὁ ἄνθρωπος, πὸ χωρὶς νὰ εἶναι κριτικὸς ἐξ ἐπαγγέλματος, χωρὶς νὰ εἶναι ἐξ ἐπαγγέλματος αἰσθητικὸς, διακρίνει ἔτσι μέσα στὴν ὁμοίομορφη ροὴ τοῦ στίχου τὸ στοιχεῖο τὸ θεϊκὸ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τὸ ἀνθρώπινο, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μπορεῖ νὰ διεκδικήσει μιὰν ἀπὸ τίς πρῶτες θέσεις μέσα στὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ ἡ διαίσησῆ του ξεπέρασε τὴν ἐπιστῆμη τοῦ καιροῦ του. Γιατὶ ὄχι μοναχὰ σ' ἐμᾶς, παρὰ καί στὴ Δύση, σπάνια στὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε πλησιάσει ἡ κριτικὴ τόσο κοντὰ στὴν ἔννοια τοῦ *δοσμένου* στίχου, ὅσο ἐδῶ ὁ Ψυχάρης: τὴν ἔννοια αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὴ δώσει μόνο μιὰ μακρὰ τριβὴ, ἐξοικείωση καί ἀγάπη με τὸ λόγο τὸν ποιητικὸ. Παρόμοια, πιὸ κάτω ἀκόμη μᾶς μιλεῖ γιά «κάποιο χύσιμο τοῦ στίχου ἀμίμητο... Χύνεται μέσα στὸ στίχο ἡ ψυχὴ, ὁ νοῦς, ἡ φαντασία τοῦ ποιητῆ καί χύνεται τόσο γεμάτη, πὸ τοῦ κάκου καί δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἄλλος στίχος ἀπὸ τὸ στίχο πὸ θέλησε ὁ ποιητῆς»⁽³⁾. Ξαφνίζεται κανεὶς ὅταν βλέπει τὸν Ψυχάρη, τὸν ὀρθολογιστὴ καί ἐπιστημονιστὴ, σὲ μιὰ ἐποχὴ ἄκρας ξηρότητος κριτικῆς, ὅπου ἡ ἀνάλυση θρυμματίζει τὸν ποιητὴ σὲ χίλια κομμάτια, νὰ συλλαμβάνει ἔτσι καθαρὰ τὴν ἐνότητα καί τὴν ὁμογένεια τοῦ πολὺπλοκου φαινομένου τῆς ποιητικῆς δημιουργίας.

(1) Αὐτ. σ. 93.

(2) Ροΐδη *Ἔργα* τ. Ε' σ. 50-51.

(3) *Ρόδα καί Μῆλα* τ. Δ' σ. 248. *Ἄλλοῦ θὰ μᾶς πεί: «ἕνα ἡ γλώσσα κι ἄλλο τὸ ὄφος» (αὐτ. τ. Ε' 1 σ. 6) μὰ τέτοια δικαιώματα τὰ θῆνε ἡ στρατηγικὴ καί ἡ τακτικὴ τοῦ ἀγῶνος.

(4) Ψυχάρη *Κωστής Παλαμάς* Ἀλεξάνδρεια 1927, σ. 10. «Μιλοῦν καί δὲ διαβάζουνε», ἔγραφε γιά τὸς κατηγοροῦς του (*Ρόδα καί Μῆλα* τ. Α' σ. 251, Βλ. καί αὐτ. τ. Ε' 2 σ. 164) κι ἐκεῖνος τὸ ἴδιο ἔκανε, γιά νὰ παῖνεσι.

(5) *Ρόδα καί Μῆλα* τ. Ε' 1 σ. 249.

(6) *Κωστής Παλαμάς* σ. 3.

(7) Jean Psichari *Au tour de la Grèce* Παρίσι 1897 σ. 11.

(8) *Ἀναφέρομαι καί στὴ γαλλικὴ του διάλεξη, δια-

βασμένη καί δημοσιευμένη στὸ Παρίσι τὸ 1907 (J. Psichari *Le poète Denis Solomos*), γιάτὶ εἶναι σὲ μερικὰ σημεῖα πιὸ ἀνεπτυγμένη ἢ πιὸ χρωματισμένη ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Τὸ γράμμα πὸ ἔστειλε στα 1902 γιά τὸν ἔορτασμο τῆς ἐκατονταετηρίδος τοῦ Σολωμοῦ πρέπει πάντως νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν πληρέστερη μορφή πὸ ἔχουν τὰ *Ρόδα καί Μῆλα* τ. Δ' (1907) σ. 234 κ. ἐξ., καί ὄχι στὴ δῆθεν ἀνεκδοτὴ τοῦ *Στοχαστῆ* (*Γίνω στὸ Σολωμό* τ. Β' [1927] σ. 145 κ. ἐξ.). Βλ. σχετικὰ καί *Ρόδα καί Μῆλα* Δ' σ. 19-21.

(1) *Solomos* σ. 11-12. Μεταφράζω ἐγώ. Βλ. *Ρόδα καί Μῆλα* τ. Δ' σ. 239-240. Στὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶναι πιὸ κατηγορηματικὸς.

(2) *Ρόδα καί Μῆλα* τ. Δ' σ. 240.

(3) Αὐτ. σ. 240-241.

Περιττό κάν νά σημειώσω πώς οί παρατηρήσεις αυτές του Ψυχάρη εύρισκαν κατ'έξοχήν τήν εφαρμογή τους στην ποίηση του Σολωμού, πού σέ πολλούς του στίχους άγγιξε τό δριο δπου ή ιδέα γίνεται σώμα, πού μάς διέσωσε στίχους *δοσμένους* περισσότερους άπό κάθε άλλον Νεοέλληνα ποιητή.

Και άλλου πάλι, δπου μάς μιλεί γιά τήν ποίηση, οί γενικές του θεωρίες ύποπτες, μά τά εξαγόμενα τής έμπειρίας του πολύτιμα⁽¹⁾. Γιά τήν ποίηση γράφει: «τί ώραίον πράμα και τί χαριτωμένο νά λές, νά νοιώθης, νά συλλογιέσαι ό,τι θέλεις κι όποτε θέλεις, χωρίς μάλιστα νά φροντίζης γιά τό τί είπες, τί έννοιωσες, τί συλλογίστηκες μιά ώρα προτήτερα»⁽²⁾. Κι δμως στην κριτική του γιά τόν Παλαμά, όσο κι άν τήν άσχημαίνει κάποιο πάθος προσωπικό πού χαράζει κάτω άπό τίς γραμμές, βλέπει κανείς τόν άνθρωπο πού μελέτησε και έζησε τήν ποίηση, πού γνωρίζει πόσο βαραίνει ό λόγος στό στόμα του ποιητή. Θά εύχόταν κανείς, γιά νά μπορεί πιό εύλεύθερα νά τίς θαυμάζει, νά είταν πιό εύγενικά τά κίνητρα πού προκάλεσαν τέτοιες σελίδες. Όταν ξεχωρίζει τή σκοτεινάδα τής ποιήσεως άπό τήν άπλή άοριστία τών λέξεων, όταν καθορίζει τή μυστική σχέση του όνόματος μέ τό πράγμα (μέ κάποιο θάμπος πού του έδινε τότε ίσως τό βάρος τής ηλικίας και μιās ζωής ταραγμένης), όταν μάς δείχνει μέσα άπό τό έργο του ποιητή αίσθητή τήν αναζήτηση τής λυρικής διαθέσεως⁽³⁾, δίνει διδάγματα ποιήσεως, τέτοια πού θά χρειασθεί νά πάμε — πολύ μακρυσ — στό έργο και στη γενιά του Γιάννη Αποστολάκη και του Φώτου Πολίτη γιά νά ξαναβρούμε μιάν ανάλογη αίσθηση του στοιχείου του ποιητικού. Παρόμοια σημαντικές και οί σελίδες πού άφιερώνει στον Σουρή. Θά ξεκινήσει άπό ένα στίχο πού έγραψε ό έκδότης του *Ρωμιού* γιά νά περιγράψει τόν έαυτό του:

τό πόν έξευτελίζει, τά πάντα παρωδει,

(1) Πολύτιμα και άξιολογημένα επίσης όσα κριτικώτα έχει γράψει έκάστοτε γιά τήν ψυχολογία τή νεοελληνική, ενώ πολύ πιό σχηματικές μοιάζουν οί γενικές του θεωρίες. Ο λόγος γιά τή λογοτεχνική κριτική μά και ό λόγος γιά τόν Ψυχάρη. "Ας μου συχωρεθεί λοιπόν νά πώ έδω πόσο σημαντικές νομίζω τίς παρατηρήσεις πού συναντά κανείς στους προλόγους τής σειράς *Ρόδα και Μήλα* γιά τή νεοελληνική ψυχή, στον πρόλογο του *Ρωμείου Θέατρου* γιά τή γλώσσα μας, έκφραση ενός δραματικού στοιχείου πού κλείνει ή ψυχή μας. Κανείς ως σήμερα δέν ένιωσε τόσο βαθιά τό "Ελληνικό και δέν τό περιέγραψε πιό καθαρά άπό τόν Ψυχάρη μέσα σέ όλα του τά έργα. Έγραφα άλλου γιά τή σημασία πού έχει γιά μένα *Τ' Όνειρο του Γιαννίση*, κι άς μήν υπόρρεσε νά φτάσει εκεί μέσα ό συγγραφέας του τό νόημα τής τέχνης: είναι κι εκείνο πιό πολύ του κριτικού έκδηλώση.

(2) *Ρόδα και Μήλα* τ. Δ' σ. 253.

(3) Δέν παραπέμπω σέ σελίδες, γιατί λιγοσέλιδο είναι τό έργο και βγαλμένο άπό μιάν πνοή, άς έχει πολλούς όποτίλους βιβλίο ταραγμένο.

γιά νά τόν σχολιάσει πρώτα: «ό,τι γενναίο, άψηλό, ή άγαθό και τίμιο έχει μέσα του τό έθνος, ό Σουρήσ όχι πού συστηματικά δέν πάει νά τό ξετάση, μά καθαφτό του λείπουνε τά μάτια, νά τό διή»⁽¹⁾, γιά νά καταλήξει σέ κάτι πού σήμερα τό ξέρουμε, μά τότε, στα 1905, ήταν αίρετικό: πώς «ό Σουρήσ ποιητής δέν είναι»⁽²⁾. Γυμνασμένο τό μάτι, έπесе εκεί πού πρέπει: «μέ δύναμη ό Σουρήσ μήτε άγαπά μήτε μισά τίποτα»⁽³⁾ μά έτσι ούτε ποίηση, ούτε σάτυρα γίνεται. Στοχαστικά και προσεγμένα φαίνονται, βγαλμένα κι εκείνα άπό τήν πείρα τών γραμμάτων, τά λόγια δπου ξεχωρίζει μέσα σέ κάθε γραμματεία τους σταθμούς πού φέρνουν άπό τήν ποίηση στην πρόζα⁽⁴⁾, άπό τό διήγημα στό μυθιστόρημα⁽⁵⁾. Γιατί βέβαια σ' αυτές όλες τίς τελευταίες παρατηρήσεις, γιά τόν Σουρή ή γιά τήν πρόζα, έχουμε άπλως τήν έργασία ενός προσεκτικού συστηματικού λογίου και όχι περισσότερο: μά ή διαφορά άπό τή μέθοδο πού έφερνε στα γράμματά μας ως τή μέθοδο πού έβρισκε, είναι τεράστια: κανένα ξένο όνομα, κανένα δεκανίκι: μιá άμεση έπαφή μέ τό αντικείμενο τής μελέτης.

Τέτοια ή ιδιαίτερη προσωπική προσφορά του Ψυχάρη στη νεοελληνική κριτική. Μά αξίζει νά σημειώσει κανείς πώς αυτή ή άμεση μέθοδος πού εισήγαγε (σαν τελευταία πρόσκτηση στην πορεία τής κριτικής μας, έντελώς άσχετα άπό τήν παράδοση πού ύποτυπώσαμε στίς περασμένες σελίδες), όφείλεται όχι μόνο στίς δικές του άρετές και ικανότητες και στον άνεξάρτητο χαρακτήρα του, μά και στη μεγάλη του και πραγματική καλλιέργεια και στην άνεπτυγμένη πνευματική κοινωνία μέσα στην όποία έζησε. Έτσι τό πέρασμά του άπό τήν έλληνική κριτική, όσο κι άν πάρεργο στάθηκε και σ' εκείνον, σημαίνει μιá καινούρια στροφή της, άνοίγει μιá σελίδα της καινούρια, μά σημαίνει και έναν έμμεσο πλουτισμό της. Ο άνθρωπος πού έμαθε νά διαβάσει κοντά στον Hugo και στον Taine και στον Renan, κάτι θά είχε παραπάνω νά μάς πεί, και μάς τό είπε. Μέσα στό έργο του άπαντούμε κάποτε τίς προφορικές αυτές πηγές. Έτσι στον *Παλαμά* του μάς δίνει μιá προφορική κρίση του Anatole France⁽⁶⁾, μιá γνώμη του Hugo⁽⁷⁾, πού καθώς μαθαίνουμε άλλου⁽⁸⁾

(1) *Ρόδα και Μήλα* τ. Ε' 1 σ. 250-252.

(2) Αότ. σ. 257.

(3) Αότ. σ. 255.

(4) Αότ. τ. Δ' σ. 254.

(5) Αότ. σ. 106.

(6) Σελ. 13. "Όσο κούφιος κι' άν στάθηκε ό άνθρωπος αυτός, άν τόν κρίνουμε μέ τά μέτρα τής δικής μας γραμματείας θά δούμε πώς πολλά έχει νά μάς διδάξει ή μελέτη του. Εύκολο είναι νά άγνοούμε τόν κούφιο άνθρωπο, μά πιό δύσκολο νά τόν ξεπεράσουμε.

(7) Σελ. 24.

(8) *Le Poète Denis Solouos* σ. 15.

τήν είχε ακούσει αυτός ο ίδιος από το στόμα του γέροντα ποιητή. Μά ίδιως μερικά κεφάλαια από το βιβλίο που αφιέρωσε στον Ρενάν⁽¹⁾, καθώς *Commentaires sur l'œuvre de M. Renan* και άλλα, δείχνουν όχι μόνο πόσα άκουσε από τον σοφό πεθερό του, μά και πόσο μπόρεσε να τα χρησιμοποιήσει. Το έργο τουτο, έργο πείρας και στοχασμού για ό,τι άφορά στο συγγραφικό ύφος, είναι πολύτιμο ταμείο εφαρμοσμένης διδασκαλίας. Κατά τα άλλα άνήκει κι αυτό στα χρόνια της παρακμής του Δασκάλου.

Το *Ταξίδι* είχε τα προσόντα που έπρεπε για να συγκινήσει τους νέους ανθρώπους: καρδιά, όρμητικότητα, τόλμη, θεωρίες γενικές και σχηματικές, μά ως προσθέσω πώς έρχόταν και στην ώρα του: ο δημοτικισμός έφτανε μαζί του. "Έτσι έγινε το σύμβολο του γλωσσικού άγώνος, μάζεψε γύρω του φανατισμένους όπαδούς, προκάλεσε μιση ίσχυρά, έφερε στο συγγραφέα του ό,τι είχε εκείνος ποθήσει: «δόξα και γοηθιές». "Όσο για τον Ροΐδη, εκείνο βέβαια που τον έθελε μέσα στο βιβλίο αυτό ήταν ό ξηρός όρθολογισμός επάνω στον όποιον στηριζόταν ό άγώνας, με πραγματικό κάμαρι διαπιστώνει τον άκρως έπιστημονικό χαρακτήρα του έργου και της γλώσσας του Ψυχάρη⁽²⁾: έδώ ή έπιστήμη μιλεί «άδύνατον είνε εις τον Έλληνικόν λαόν να μεταβάλη τους τύπους των συνήθων λέξεων»⁽³⁾ (αυτό το *άδύνατον* εκφράζει δηλαδή μία φυσική και όχι μιάν ήθική άδυναμία). «"Όσον λοιπόν και άν φαίνεται δυσχερής ή λύσις, ήν προτείνει ό κ. Ψυχάρης, έχει τουτο τουλάχιστον υπέρ αυτής, ότι δέν υπάρχει άλλη καμμία»⁽⁴⁾. Το άρθρο που αφιέρωσε στο *Ταξίδι*, φρόνιμο, ίσοροπημένο, έξυπνήτησε άμεσα την προσπάθεια του Ψυχάρη. Έσημείωνε βέβαια και μερικές επιφυλάξεις, μά εκείνες ξεχάστηκαν: ό γλωσσικός φανατισμός άνέβαινε, κάποια τυπολατρεία έμφυτη στο γένος μας, τροφός των γλωσσικών μας άγώνων, τον δυναμώνει. Αντίκρου σε μιá σχολαστική της καθαρευούσης θά ύψωθεί σιγά σιγά, για να δεσπόσει στα χρόνια 1900 με 1910, μιá σχολαστική της δημοτικής. "Ό ρυθμός όστενός, ό άποκλειστικός της καθαρευούσης δέν αλλάζει, παρά μόνο αλλάζει το περιεχόμενο: άντι για εκεί-

νην, ή δημοτική. Έρθε στιγμή όπου κάποιοι κριτικοί μόνο κριτήριο είχαν τη γλώσσα: δημοτική; — καλός; καθαρεύουσα; — κακός. Προφητικά μάς μοιάζουν τα λόγια που έγραφε στα 1879 ό Ροΐδης στον Βαλαωρίτη: «ό μέν λογιοτατισμός πνέει ήδη τα λoίσθια, ή άλογία όμως παραμένει και ύπερακμάζει, τό δέ κακόν είναι, έμαθε και αυτή να όμιλή, και μάλιστα να στιχουργή, ου μόνον σχολαστικά, όπως πρότερον, αλλά και δημοτικά»⁽¹⁾. "Αποδοκιμάζουμε βέβαια μιá τέτοια κατάπτωση, αλλά την καταλαβαίνουμε: ψυχολογία άγωνιστών που ύποτάσσουν όλα στην ανάγκη της νίκης. Έπρεπε να επέλθει ή νίκη αυτή, για να μπορέσουμε να λυτρωθούμε από τον μονοϊδεασμό της δημοτικής. Μά άκόμη έπρεπε να λείπει ή διγλωσσία, για να πάψει να λειτουργεί τό γραμματικό κριτήριο, που εκ των προτέρων έδινε μιάν ύπεροχή στο λογοτέχνημα τό γραμμένο στη δημοτική.

"Ο δημοτικισμός επεκράτησε. Δέν είναι πιá άγωνιστικός: ίσοι πιá στέκουν όλοι εμπρός στο νόμο τον αίσθητικό, άλλωστε πρέπει να τονισθεί ότι άκριβώς ή άπελευθέρωση του κριτικού νοϋ, που την προκάλεσε ό δημοτικισμός, έβοήθησε ώστε να περάσει ή κρίση μιá ώρα αρχύτερα. "Αν κάποιοι όπαδοί του έδειχθηκαν άνίκανοι να ξεπεράσουν τη γλωσσική άποψη του κινήματος, όμως οί πιό πολλοί τό είδαν πλατύτερα: πενήντα χρόνια μετά τό *Ταξίδι* μπορούμε να πούμε πώς δέν υπάρχει πιá ένιαίο γλωσσικό μέτωπο, ό άγώνας για την πνευματική έλευθερία, για την κριτική σκέψη, επεκράτησε σε τέτοιο βαθμό, ώστε διέσπειρε τον δημοτικισμό μέσα σε όλο τό πεδίο της νεοελληνικής πνευματικής ζωής. Μά οί άληθινές δυσκολίες τώρα αρχίζουν, ύστερα από τη μακρά περίοδο της εκκαθαρίσεως, έρχεται ή στιγμή για την οικοδόμηση. Το ζήτημα τό γλωσσικό αφήνει με τη λύση του ένα κενό μεγάλο μέσα στις ψυχικές δυνάμεις τις έθνικές, νομίζω πώς είναι ή στιγμή να πλησιάσουμε προς τους μεγάλους μας Δασκάλους, από τον Σολωμό στον Ψυχάρη, και αφήνοντας κατά μέρος τη γλωσσική τους διδασκαλία, να γνωρίσουμε τό ήθικό περιεχόμενο της προσπάθειας τους και να συνεχίσουμε τό δρόμο τους. "Ο δημοτικισμός δέν μπορεί να είναι ένα τέλος, είναι, όπως κι' άν πάρεις τη λέξη, μιá Αρχή.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

(1) Ροΐδη "Έργα τόμ. Ε' σ. 25.

(1) Jean Psichari *Ernest Renan, Jugements et Souvenirs*, Παρίσι 1925.

(2) "Έργα τ. Γ' σ. 107.

(3) Αότ. σ. 129.

(4) Αότ. σ. 129.

